

Андрій Портнов

Історії для домашнього вжитку

Есеї про польсько-
російсько-український
трикутник пам'яті

Критика
Київ 2013

УДК 94(438+470+477):821-32
ББК 63.3(45)я44
П-60

Нова книжка історика Андрія Портнова містить есеї, написані протягом 2002–2013 років й оприлюднені як на шпальтах «Критики» і ще низки вітчизняних часописів, так і в малодоступних тут американських, британських, німецьких, польських, російських, французьких, чеських та інших іноземних друкованих та інтернетових виданнях. Розподілені за п'ятьма розділами з вельми промовистими назвами – «Очікуючи на російського Гедройця», «Українсько-польські пригоди», «Історії Другої світової», «Поневолена Академія» та «Inter Librorum», – два з половиною десятки есеїв про різні драматичні аспекти польсько-українських, українсько-російських і російсько-польських стосунків і механізми творення окремої та спільної історичної пам'яті утворюють міцно зшитий наскрізним інтелектуальним сюжетом аналітичний текст про те, що в історії Центрально-Східної Європи будь-яка спроба визначити ідентичність того чи того «Ми» конче передбачає звернення до погляду того чи того «Іншого», а також про те, як можлива і чи можлива взагалі відповідальніша й відкритіша до Інших історія.

В оформленні оправи використано репродукцію картини *Едгара Дера* «Три руські танцівниці» (бл. 1895; Шведський національний музей, Стокгольм)
Здизайнував обкладинку *Ярослав Гаврилюк*

Видання здійснено в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету та Швейцарської східноєвропейської бібліотеки Бернського університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

© Андрій Портнов 2013
© Видавництво «Часопис
“Критика”», майнові права 2013

ISBN 978-966-8978-65-4

*Пам'яті Ярослава Ісаєвича
та Дмитрія Фурмана*

Зміст

Третій (не)зайвий. Вступ	9

1. Очікуючи на російського Гедройця

«Нова Східна Європа» чи «близкая заграница» Росії?	17
Вісті з хорошої імперії	27
Terra hostica. Образ Росії в українських шкільних підручниках з історії	55
Політика кіна та образ українця в Росії	83
Про (не)можливість ліберального націоналізму в Україні	87

2. Українсько-польські пригоди

Українські образи Першої Речі Посполитої. Деякі спостереження	95
Друга Річ Посполита і сучасні дискусії про її спадщину	111
Інститут національної пам'яті в Польщі та в Україні. Спроба порівняння	121
Про комплекси жертви з чистим сумлінням, або Українські інтерпретації Волинської різанини 1943 року	133
Волинь 1943. Актуальні польські дискусії	145
Про довіру до джерел: «своїх» і «чужих»	159

3. Історії Другої світової

Українські образи Другої світової війни	167
Історичні провини. Проблеми рефлексії	185
Єдвабне і не тільки. Про польські дискусії довкола книжок Яна Т. Гросса	201
Місця забуття	213

4. Поневолена Академія

Університети в полоні. Досвід Центральної та Східної Європи	227
Про українську советську історіографію та її інституційну тяглисть	237
Демодернізація історичної освіти в Україні. Тези до дискусії	247
«Республіка учених» по-німецькому та по-українському	255
Чи можлива якісна освіта у бідній країні багатих олігархів?	263
Чи є життя без ВАКУ?	269

5. Inter Librorum

Танці з пам'яттю	277
Мученицька смерть мільйонів і перспективи теоретичної рефлексії	293
«Просвічений» посібник з облаштування Росії	305
Про користь і згубу бездоганих посилянь	323
Бібліографічні нотатки	331
Показчик імен	337

Третій (не)зайвий

Вступ

Ідея цієї книжки доволі проста: щоби зрозуміти польсько-російські, українсько-польські чи російсько-українські дискусії щодо майже всіх питань історії, політики та культури, важливо пам'ятати і брати до уваги, що в них завжди є третя сторона. Або, іншими словами, двосторонній діалог і двосторонні (не)порозуміння в регіоні фактично ніколи не є двосторонніми, навіть якщо його учасники весь час про це забувають!

Кілька років тому мені довелося взяти участь у двох міжнародних «двосторонніх» конференціях. І цей досвід показав, що хоча настанова бути відкритим до «третього» очевидно продуктивна, її застосування аж ніяк не є загальною практикою у роздумах про нашу частину Європи. Перша конференція – польсько-російсько-німецька – проходила в Берліні під патронатом Міністерства закордонних справ Німеччини. Другу – російсько-укра-

їнську – зорганізував Клуб регіональної журналістики в підмосковному Новогорську.

У Берліні всі говорили про взаєморозуміння, але послідовно забували, що між Німеччиною, Польщею та Росією є ще кілька країн, найбільша з яких – Україна. У патетичному вступному слові міністра закордонних справ Німеччини ішлося про різні національні групи, що постраждали під час Другої світової війни, але не було згадано ні про українців, ані про білорусів. Лише під час підсумкової дискусії авторові цих рядків удалося зауважити, що примирення трьох країн-організаторів конференції навряд чи можливе без участі України та інших держав, розташованих «поміж». Утім, повна відсутність українських, білоруських чи литовських сюжетів у попередній кількадепній дискусії якнайпромовистіше свідчала, що проблема таки серйозна¹.

У підмосковній дискусії про Голодомор 1932–1933 років, де зібралися історики, журналісти та вчителі історії, також бракувало «третього» учасника, яким могла би бути не тільки польська, а й, наприклад, казахська сторона. Цікаво, що про національний вимір політики голоду перший доповідач Віктор Кондрашин узагалі не згадав². Пропозиція ж прокоментувати цей сюжет одразу роздратувала російського історика та змусила його підозрювати, що особа, яка поставила питання, має нечисті наміри. Українські ж учасники зустрічі (здебільшого люди, які в

¹ Матеріали конференції опубліковано виданням: *Erinnern an den Zweiten Weltkrieg. Mahmale und Museen in Mittel- und Osteuropa*, hr. Stefan Troebst, Johanna Wolf, Leipzig, 2011.

² Аргументи до тези про те, що голод 1932–1933 років був «загальносоюзною трагедією», викладено в монографії: Віктор Кондрашин, *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*, Москва, 2008. Див. також: *Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР*, ред. В. В. Кондрашин, Москва, 2011.

домашньому інтелектуальному контексті належать радше до «ліберального», ніж «націоналістичного» табору), навпаки, акцентували національні аспекти Голодомору як доказ геноцидальної природи советської політики тих років. І робили вони це доволі емоційно, через що градус обговорення сягнув підрахунку процентного складу «крові» конкретних людей. Зрештою, поділ думок відбувся за паспортним принципом: громадяни Росії говорили про «загальносоюзну» або просто «спільну» трагедію, а громадяни України – про особливість (якщо не винятковість) українських страждань. І перші часто не могли визнати республіканські (регіональні) особливості советської політики, а другі – відчуті болісне й суперечливе ставлення російського суспільства до советського минулого.

Автор цих рядків не належить до прихильників наївної тези про те, що можна послідовно розмежувати політику й історіографію. Мені ближча констатація Джорджа Орвела: «жодна книжка не вільна від політичної позиції. Думка про те, що мистецтво [або історіописання. – А. П.] має цілковито відмежуватися від політики, є сама по собі політичною позицією»³. Та я сподіваюся, що зібрані в цій книжці тексти можуть якоюсь мірою посприяти тому, щоби культивувалися вразливість і відкритість до болісних тем, щоби задуматися, наскільки важлива культура самокритики та відповідальної історичної контекстуалізації.

Така постава може застерегти нас від різноманітних спроб маніпулювати історичним матеріалом, що ними просякнута сучасна політична риторика. Наведу кілька прикладів. Після катастрофи літака президента Леха Качинського під Смоленськом чимала частина польських еліт вважала за доречне засвідчити власну згоду з офі-

³ George Orwell, *Why I Write*, London 2011, p. 5.

ційною російською інтерпретацією Катинського розстрілу польських офіцерів як «відплати» за те, як Польща поводитися з військовополоненими під час советсько-польської війни 1919–1920 років. Офіційна Варшава навіть поспішила ініціювати відкриття пам'ятника червоноармійцям, загиблим під час більшовицького наступу на Польщу на полі під Осовом. Утім, відкриття масивного православного хреста над похованням двадцяти двох червоних солдатів вирішили відкласти. Але зробили це без серйозного публічного обговорення низки проблем, пов'язаних із символікою пропонованого монумента.

На шпальтах газети «Rzeczpospolita» Анджей Новак звернув увагу і на неоднозначність рішення встановити православного хреста над могилою людей, які аж ніяк не мусли бути православними, і на ширшу проблему, коли «тріумфи СССР називають тріумфами Росії, а злочини СССР – злочинами комуністичними або сталінськими», а «до категорії “російських жертв” записують представників усіх національностей, якщо їм довелося воювати за СССР»⁴. Іще прикметніше, що в матеріялі про осовський пам'ятник на сторінках «Дзеркала тижня» жодного разу не згадано ані про те, що в лавах Червоної армії 1920 року було чимало українців, ані про те, що табори для військовополонених у міжвоєнній Польщі червоноармійці ділили з недавніми союзниками Пілсудського – солдатами армії Української Народної Республіки⁵.

Прикладів вибіркової етнізації (чи деетнізації) як одного з базових складників політик пам'яті є надто багато. Того самого 2010 року до 9 травня у Польщі проходила кампанія «поставимо свічку російському солдатові» (не

⁴ Andrzej Nowak, «Ossów to rosyjski Katyń?», *Rzeczpospolita*, 19 sierpnia 2010.

⁵ *Дзеркало тижня*, № 32, 3 вересня 2010.

советському, а саме російському). А чи не найвиразніший приклад вибіркової етнізації подав у статті про «розрядку» польсько-російських взаємин міністр закордонних справ Росії, зазначивши, що польсько-російська дружба така глибока, що вже під Грюнвальдом «пліч-о-пліч із поляками стояли російські полки»⁶. Припускаю, що в російськомовному оригіналі «русские полки» звучали органічно, тим більше, що термінологічні проблеми слів «русский» і «русский» щодо IX, XV та XX століть часто неочевидні навіть для фахових істориків. Але в польській версії «*pułki gosyjskie*» звучать набагато однозначніше, адже форма «*pułki ruskie*» значила б, що йдеться про домодерну назву для білорусів та українців, які мешкали в Речі Посполитій⁷. Але міністр напевно мав на думці не їх.

Питання, чому прагматичні політичні рішення потребують сумнівної історичної аргументації, не менш важливе для цієї книжки, ніж роздуми про те, чи можлива відповідалніша й відкритіша до *Інших* історія. У центрі моєї уваги буде засадничо нерівномірний польсько-російсько-український трикутник пам'яті та різні його грані.

Чимало есеїв у цій книжці було початково написано для сайтів «Уроки истории», «Ab Imperio» та «Zaxid.net». Із пропозицією написати такі статті до мене майже одночасно звернулися Іріна Щербакова, Ілья Герасімов та Василь Расевич, за що складаю їм щиру дяку. Припускаю, що без їхнього запрошення ця книжка виглядала б дещо інакше.

⁶ Siergiej Ławrow, «Rosja i Polska – partnerzy i sąsiedzi», *Gazeta Wyborcza*, 1 września 2010.

⁷ Цікаво, що на рівні масової культури цю проблему перекладу вирішують дуже просто. В англомовних меню польських ресторанів традиційну страву «*piezogi ruskie*» упевнено перекладають як «Russian dumplings».

Наведені тексти постали завдяки розмовам не менше, ніж читанню. Географія тих розмов охоплює центральну-східну частину європейського континенту: від британського Кембриджа до Москви, від Вільнюса і Мінська до Варшави і Львова, від Кельна і Брюсселя до Дніпропетровська і Харкова. Припускаю, що вплив деяких співрозмовців у моїх текстах надто помітний, тож вважаю за приємний обов'язок назвати їхні імена: Тарик Сирил Амар, Міхаель Мозер, Альвідас Нікжентайтис, Валерія Радзейовська, Арсеній Рогінській, Юрій Рубан, Томаш Стрик, Рорі Фінін. Окремо хочу згадати Миколу Рябчука, присутні інтелектуальні суперечки з яким не вплинули на наші дружні стосунки.

У процесі переписування текстів під книжковий формат величезним заохоченням для мене були дискусії на нашому сайті Historians.in.ua та влучні стилістичні й змістовні зауваження літературної редакторки Антоніни Ящук.

Своєму нинішньому змістові та настроєві ця книжка завдячує надзвичайній атмосфері Wissenschaftskolleg zu Berlin. А ще вона – результат безцінної допомоги й підтримки моєї дружини Олесі, наших дітей Ілька та Надійки і всієї нашої родини.

Досвід написання та обговорення вміщених далі текстів підказує мені, що традиція – це щось більше, ніж уява чи винахід. Цю публікацію я присвячую пам'яті Ярослава Ісаєвича та Дмитрія Фурмана, двох видатних інтелектуалів, від яких я багато чому навчився, і які, сподіваюся, були би зацікавленими читачами цієї книжки.

2

Українсько- польські пригоди

Українські образи Першої Речі Посполитої. Деякі спостереження

Український національний проєкт ви-
зрівав, еволюціонував і, що важливо,
здобував успіхи у постійній напрузі
між польським і російським проєкта-
ми. Їхня конкуренція багато років ство-
рювала для українців «поле вибору»¹.
Мало того, український рух раз за ра-
зом використовував підказки одно-
го «старшого» брата супроти іншого.
Польські патріотичні твори не раз ста-
вали взірцем для українських діячів,
які могли водночас відтворювати окре-
мі елементи російської антипольської
пропаганди та користуватися наслід-
ками імперської політики деполоніза-
ції «колишніх польських провінцій».
Тому, як зазначив Міхаель Мозер,
«починаючи з XIX ст. в національних і
політичних дискурсах поляки вважали

¹ Докладніше про цей та інші сюжети див. захопливу розмову Ан-
джея Новака з Романом Шпорлюком: «Czy Polska była imperium?
Rozmowa z Romanem Szporlukiem», у кн.: Andrzej Nowak, *Od
Imperium do Imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*,
Kraków, 2004, s. 337–355.

будь-яку “руську” ідентичність, що не інтегрувалася до польської нації, інтригою “Москви”, а росіяни часто представляли український рух як польську інтригу»².

Ані перші, ані другі не мали рації. Український рух не був суто імітаційним, штучним проєктом, навіть якщо користувався окремими інтелектуальними плодами обох своїх конкурентів. Польські публіцисти XIX століття стверджували, що українці й росіяни відрізняються, і водночас переконували радше себе, ніж своїх українських читачів, що, попри етнічні властивості, «русини й ляхи... завжди становили один польський народ»³ (у цій доволі типовій цитаті варто звернути увагу на використання слів «ляхи» і «поляки» десь у такому ж семантичному співвідношенні, як «англійці» та «британці»). Польський національний проєкт після поділів Речі Посполитої постав перед дуже непростою проблемою погодити ідеал збереження старих («*przedzobowiązuć*») кордонів із ідеалом створення етнічної та мовно і культурно гомогенної нації.

У цьому питанні українському рухові було трохи легше. Він принципово наголошував, як важливо, щоби політичні й етнічні кордони збігалися. Ця ідея стала однією з наріжних тез наукових праць та публіцистики найвидатнішого українського історика Михайла Грушевського, у чиєму наративі Польща була ворогом України номер один⁴. Втім, ця його ідея не була новаторською (анти-

² Міхаель Мозер, *Український П'ємонт? Деяко про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови*, Київ – Львів, 2011, с. 73

³ Stefan Buszczyński, *Podole, Wołyn i Ukraina*, Lwów, 1862, s. 11. Ще раніше схожі тези див. у: Jakub Jaworski, *Przypomnienia Ukraińskie, czyli Wiara ludu w swą przyszłość*, Paryż, 1846.

⁴ Про ставлення Грушевського до польського питання див.: Łukasz Adamski, *Nacjonalista postępuowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa, 2011.

польські настрої поділяли й попередники Грушевського), а справжнім істориковим внеском в український національний проєкт стало масштабне наукове обґрунтування окремішності українського історичного процесу від російського⁵.

Протистояння українського й польського національних рухів сягнуло вершини у війні за Львів 1918 року та під час подій Другої світової війни (зокрема, УПА здійснила на Волині етнічну чистку тамтешнього польського населення). Глибину нерозуміння, несприйняття та ненависти відбито в тогочасних і польських, і українських мемуарах⁶. Лише після завершення війни, советизації Східної Галичини та встановлення комуністичного режиму в Польщі, примусових обмінів населенням і акції «Вісла» нові кордони між Польщею та Україною почали більш-менш відповідати «етнічному принципові». У середовищі польської еміграції паризька «Kultura» Єжи Гедройця сформулювала засадничу і дуже прагматичну (про що часто забувають Гедройцеві критики) тезу про необхідність відмовитися від імперіялістичного мислення та безумовно визнати належність Львова Україні, а Вільнюса – Литві.

⁵ Аналіз цього сюжету див. у: Serhy Plokhiy, *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*, Toronto, 2005. Укр. переклад: Сергій Плохій, *Великий переділ. Невичайна історія Михайла Грушевського*, Київ, 2011.

⁶ Daniel Beauvois, «Oni i inni: pamiętnikarze polscy na kresach wschodnich w XX wieku», *Przegląd Wschodni*, 2000, t. VII, zes. 1, s. 195–204; Włodzimerz Mędrzecki, «Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej», *Przegląd Wschodni*, 1997, t. IV, zes. 1, s. 227–232. Українські мемуари, на жаль, так систематично не вивчали. Але чимало цитат наведено, наприклад, у моїй праці про польсько-українські взаємини міжвоєнної доби: Андрій Портнов, *Наука у вигнанні*, Харків, 2008.

Повоєнна українська еміграція також шукала розуміння з поляками та рефлексувала над причинами історичних конфліктів. Зокрема, історик Іван Лисяк-Рудницький дійшов висновку, що «незважаючи на численні взаємозбагачення обох народів і численні випадки взаємокорисної співпраці, поляки й українці в минулому не заснували своїх політичних взаємин на задовільних, а тим більше міцних підвалинах»⁷. На думку Лисяка-Рудницького, стороною, «головно відповідальною за минулі невдачі в польсько-українських взаєминах, є поляки» як сторона сильніша. Відносні переваги польського руху над українським історик пояснював тим, що Україна була беззахисною перед Диким степом та розташовувалася безпосередньо близько до агресивної Росії. Лисяк-Рудницький наголошував, що Люблінська унія «уможливила більше проникнення західних культурних впливів на українські території», і шкодував, що реформування Речі Посполитої у рівноправну федерацію трьох націй так і не було здійснено (у цьому він добачав провини обох сторін).

Візантиніст Ігор Шевченко, який, як і Лисяк-Рудницький, народився у міжвоєнній Польщі, у статті «Польща в історії України» акцентував на культурних впливах, що здійснювалися в обидва боки, і зауважував: «Польське панування дало українським елітам XVI–XVII ст. шанс участі у головних течіях західної цивілізації»⁸. Шевченко нагадував, що, перебуваючи у складі Речі Посполитої, тільки українці та білоруси стали православ-

⁷ Іван Лисяк-Рудницький, «Польсько-українські стосунки: тягар історії», у кн.: Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, Київ, 1994, с. 83–110.

⁸ Ігор Шевченко, «Польща в історії України», www.ji.lviv.ua/plotexts/shevch.htm. Польський переклад: Ihor Ševčenko, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa, 1996, s. 45–65.

ними слов'янськими націями, які зазнали безпосередніх впливів Ренесансу, барока і контрреформації, брали участь у житті «децентралізованої держави, де шанувалися свободи особи та привілеї, нехай і обмежені вищими суспільними верствами».

Тексти Лисяка-Рудницького й Шевченка цікаві не тільки самі собою, а й тому, що вони справили відчутний вплив на історичне мислення в постсоветській Україні. Обидва історики не ідеалізували польсько-українських стосунків, не підважували українського національного проєкту і не висловлювалися за якісь наднаціональні чи транснаціональні інтерпретації. Для них головне – аргументація залученості України до культурного поля західної цивілізації.

Советська пропаганда постулювала, що Україна органічно належить до іншого культурно-політичного простору, старанно наголошувала «споконвічні прагнення» українців до «возз'єднання з Росією». За такої логіки Польща і польський чинник української історії ставали засадничо ворожими та чужими. А народницька українська традиція, що її великою мірою задаптувала советська пропаганда, фактично не заважала «іншуванню» Польщі. У советських підручниках утвердився образ Польщі як завжди підступного зовнішнього ворога, що «поневолював», «нищив» та «визискував» українців. Цікаво, що ця підручникова схема перетривала розпад Советського Союзу, як, до речі, й не менш однозначно-негативний образ «турецько-татарської агресії»⁹. У постсоветських українських підручниках істотно змінювався тільки образ Росії і росіян, також у напрямку

⁹ Докладніше: Наталя Яковенко, «Польща й поляки у шкільних підручниках історії, або Відлуння далекого й близького минулого», у кн.: Наталя Яковенко, *Паралельний світ*, Київ, 2002, с. 366–382.

«іншування»¹⁰. Істотним складником советської (і почасти також постсоветської) стратегії «іншування» стало зображувати все польське як «іноземне», навіть якщо йшлося про часи, коли українські землі належали до Речі Посполитої. Наприклад, кийвські православні полемісти чи козацькі гетьмани виявлялися випускниками «зарубіжної» Замоїської академії, а польські джерела про козацькі війни проголошували «іноземними».

Історіографічні зміни в образі польсько-литовської Речі Посполитої в постсоветській Україні відбулися після появи публікацій історика-медієвіста з освітою класичного філолога та багаторічним досвідом архівної роботи Наталі Яковенко. Видана на початку 1990-х монографія «Українська шляхта»¹¹ стала інтелектуальним бестселером. У ній авторка доводила, що українці могли історично бути не тільки селянами чи козаками. А словосполучення «українська шляхта» виявилось не менш несподіваним, цікавим і модним, ніж словосполучення «український секс» (десь у той самий час літературним бестселером став роман Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу»). В опублікованій 1993 року статті про Люблінську унію¹² Наталя Яковенко здеконструювала стереотипний міт про «польське загарбання». У її пізніших публікаціях (зокрема, в синтезі «Нариси історії України») було сформульовано нову для українського інтелектуального простору інтерпретацію Першої Речі Посполитої як ранньомодерної шляхетської демократії. Яковенко піддала критиці уявлення про «на-

¹⁰ Про це див. статтю «Terra hostica. Образ Росії в українських шкільних підручниках з історії» у цій книжці.

¹¹ Наталя Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*, Київ, 1993; 2-ге, змінене видання, Київ, 2008.

¹² Наталя Яковенко, «Здобутки і втрати Люблінської унії», *Київська старовина*, 1993, № 3, с. 77–85.

валу польських магнатів на Україну» та однобічну національну інтерпретацію Хмельниччини, присвятила низку досліджень спектрові міжрелігійних контактів того часу.

Інтерпретації, що їх запропонувала Яковенко, безпосередньо пов'язані з переосмисленням Першої Речі Посполитої, що протягом 1990-х років відбувалося в польській і почасти в англomовній історіографії. Ці процеси в Польщі великою мірою спиралися на традицію польської федералістичної думки і навіть містили елемент регіональних амбіцій країни.

1994 року у щорічнику «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze» медієвіст, засновник Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні Єжи Ключовський писав про історичну традицію належності України до Європи від часу прийняття християнства та її посилення з моменту постановня «надзвичайно щільної мережі» греко-католицьких парафій від Перемишля до Києва¹³. У тому самому виданні історик, автор підручників з історії України, Владислав Серчик запитував: чи можна говорити про існування центральноєвропейської спільноти вже у ранньосередньовічні часи? На його думку, Україна від часів Берестейської унії «поступово пересувалася на Схід». Констатуючи, що країна змінювала кола культурної належності, Серчик цікавився, «чи виразне в минулому тяжіння України до заходу Європи спричинилося до тривалих цивілізаційних наслідків?»¹⁴, і радив Україні обрати шлях європейської інтеграції.

Саме Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні належить чи не найбільша заслуга в поширенні уявлення про важливість Речі Посполитої для концепції

¹³ Jerzy Kloczowski, «Ukraina a Europa Środkowo-Wschodnia», *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 1994, t. 2, s. 15–20.

¹⁴ Władysław Serczyk, «Ukraina między Wschodem a Zachodem czyli jeszcze raz o tym samym», *Ibid.*, s. 21–27.

Центральної Європи, а також у наголошуванні тези про те, що Україна є її інтегральною частиною. З-поміж іншого Інститут на чолі з професором Ключовським зніціював видання серії нових синтез з історії країн цього регіону – Польщі, Білорусі, Литви й України.

Найконцептуальніше переосмислення Речі Посполитої постульовано в синтезі Анджея Суліми Камінського¹⁵. Для Камінського історія цієї держави – насамперед історія громадянського суспільства та політичної культури. Автор запекло критикував «історичний імперіалізм», себто ототожнення Речі Посполитої з Польщею в її мовно-національному розумінні. У книжці рідко трапляються слова «Польща», «поляки»; замість слова «шляхта» автор віддав перевагу окресленню «громадяни», а замість терміна «русини» – «українці» і «білоруси». Засадничо важливою для Камінського стала теза про здобутки Речі Посполитої у царинах парламентаризму, самоврядування, громадянських прав і релігійної толерантності – як результату співучасті та співпраці всіх націй. Наголошуючи, що ці здобутки були винятковими на тлі тогочасної європейської практики, історик прямо зазначав, що зараховувати терени, які сягають аж Дніпра, до складу Центральної Європи «історично обгрунтовано» і що це «боротьба за візію майбутнього, зіперту на виборі традиції».

Ув англомовній літературі цю історіографічну реабілітацію Речі Посполитої злегітимізувала синтеза

¹⁵ Andrzej Sulima Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795*. Lublin, 2000. Українською книжка Камінського вийшла друком 2011 року. Серед публікацій, що розвивають його тези, варто згадати наукове видання, що є водночас каталогом виставки, підготованої в Музеї історії Польщі: *Pod wspólnym niebem. Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI – XVIII w.)*, red. Robert Kostro, Warszawa, 2012.

професора Єльського університету Тимоті Снайдера¹⁶. Відкидаючи національні наративи, на 400-річному історичному матеріалі (1569–1999) Снайдер прагнув довести, що після Люблінської унії 1569 року виникла багатотетнічна, багатоконфесійна й багатокультурна шляхетська нація, що її він аксіологічно протиставив руйнівному модерному націоналізмові. Не новина, що численні фактографічні помилки та неминучі спрощення – ціна будь-якої концептуальної історичної схеми. Снайдерова книжка тут не виняток¹⁷. Важливий, проте, сам напрямок авторових думок – вельми симптоматичний для сучасної інтелектуальної ситуації з її увагою до не-національних форм політичної організації та історичних альтернатив націоналізму. Пішовши за інтелектуальною модою на пошук історичних альтернатив етнічному націоналізмові, услід за відмовою західних гуманітарних наук ототожнювати модерність із націоналізмом і національною державою, Снайдер звернув увагу на Першу Річ Посполиту. Парадоксально ця держава (що у просвітницьких текстах виступала взірцем хаосу й відсталості¹⁸) перетворилася на еталон модерності (парламентаризму, громадянських свобод, віротерпимости).

Сучасність завжди шукає в історії співзвучні їй сюжети й ідеали. Сучасні інтерпретації неминуче модерні-

¹⁶ Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, 2003. Польський переклад цієї книжки вийшов друком 2007 року, білоруський – 2010 року, литовський та український (під назвою «Перетворення націй») – 2012 року.

¹⁷ Див., зокрема, рецензію Франка Сисина «Конструювання і реконструювання націй» у часописі «Критика» (2005, № 1–2).

¹⁸ Про ставлення європейських інтелектуалів доби Просвітництва до поділів Речі Посполитої див.: Marian Henryk Serejski, *Europa a rozbiory Polski*, Warszawa, 1970; репринтне видання: Warszawa, 2009.

зують і спрощують світ шляхетської демократії, про що писав французький історик Даниель Бовуа. Тези про громадянську рівність у межах шляхетського стану і шляхетський парламентаризм Бовуа назвав «неошляхетською візією», а ідею загальної участі й солідарності лицарського стану у владарюванні – чистою ідеалізацією, хіба що «риторичною вправою». Бовуа наголосив: теза про те, що Річ Посполита була першою країною Європи, де запровадили громадянську рівність, не має підстав¹⁹. Утім, це не зменшило кількості прихильників цієї ідеї.

Попри міжнародні інтелектуальні контексти та поширеність в українському політичному дискурсі уявлення про сучасну Польщу як про «євроадвоката України», і більшість українських істориків, і ширші суспільні кола залишилися осторонь дискусій про Центральну Європу, а політичний, медійний, суспільний дискурси (не кажучи вже про підручники) не почали апелювати до спадщини Речі Посполитої. Ця спадщина залишилася загалом чужою, що її протиставляють мітологізованому народницькому образу козацтва. Не з'явилися в українській публічній дискусії історії євреїв, вірменів, татар – невилучних складників історії Першої Речі Посполитої.

Образ Речі Посполитої як історичного прототипу Європейського Союзу не набув поширення в Україні.

¹⁹ Див.: Daniel Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914*. Lublin, 2005. Доповнене російське видання: Даниэль Бовуа, *Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914)*, Москва, 2011. Дослідження Бовуа, утім, також не вільні від есенціалізації. Зокрема, рішуче засуджуючи «колаборацію» шляхти з Російською імперією або її ставлення до підданих селян, він фактично оцінив шляхетську поведінку з висоти політичної культури нашого часу і майже не приділив уваги з'ясуванню пізньопросвітницьких та ранньоромантичних уявлень і підходів до цих проблем. Докл. про це див.: Андрей Портнов, «Изобретая Речь Посполитую», *Ab Imperio*, 2007, № 1, с. 46–62.

Але мітологія «повернення до Європи» й ідеал європейської інтеграції посіли чільне місце в українському політичному дискурсі. Аргументи на користь історичної європейськості України шукали по-різному. Президент Віктор Ющенко найчастіше покликався на створену в середовищі мазепинської еміграції початку XVIII століття «Конституцію» Пилипа Орлика (лапки для цього слова потрібні, щоб не переплутати Орликів текст із модерним явищем конституції та дистанціюватися від поширеного міту про «першу в світі конституцію»).

Національні ж інтелектуали, особливо у Львові, обрали маркером історичної української європейськості спадщину Габсбурзької імперії. Такий вибір можна пояснити кількома причинами. Свою роль відіграв брак виразних негативних спогадів про Австрію й водночас її «безсумнівна» європейськість. Істотним чинником стало і щораз відчутніше розчарування в українській державі та усвідомлення малореалістичності проєктів «українізації всієї країни».

На цьому тлі сформувався елітарний міт про Галичину як «останню територію» панування української мови й культури, а спадщина Габсбургів перетворилася на втрачену Європу, одним із яскравих символів якої стало регулярне (до 1918 року) залізничне сполучення Львів–Венеція. Саме за цей потяг дякував Австрії Юрій Андрухович в есеї «Ерц-герц-перц» (1994) – а ще за збереження в «безмежному мовно-культурному різноманітті світу» українського складника та за вцілілу архітектуру, «завдяки чому мій Станіславів усе-таки (хвала Богові!) відрізняється від Дніпропетровська, Кривого Рогу чи Запоріжжя, які в свою чергу нічим не відрізняються між собою»²⁰.

²⁰ Цікаво, що в німецькому виданні цього тексту нищівного (й історично несправедливого) порівняння з трьома південно-схід-

«Плюралістичну» і «толерантну», а отже, «свою», Австрійську імперію «галицькі автономісти» протиставляли «одноманітній» і «нетерпимій», авжеж, «чужій» імперії Російській. Австрійський міт принципово відрізняється від пам'яті про імперію Романових, бо звернення до спадщини Габсбургів виглядає безпечним щодо сучасної ідентичності українців. А Російську імперію і далі сприймають як актуальний політичний проєкт, тож будь-яке звернення до її спадщини може бути відчитане як загроза для української тотожності. Цікаво, що австрійський міт не тільки містить дискримінаційні щодо «не-австрійських» частин України тези²¹, а й істотно маргіналізує роль Речі Посполитої та польської культури в історії Галичини²², попри її найтриваліше з усіх регіонів сучасної України перебування у складі Польської держави (від 1340-х років до 1772 року).

Щойно події Помаранчевої революції ненадовго ввели тему Першої Речі Посполитої до ширшого інтелектуального обігу. Одразу кілька авторів звернули увагу на те, що кордони переважного голосування за Юценка дивом збіглися з історичними межами Речі Посполитої. Настав час спитати: чи так, понад 200 років потому, бува не далися взнаки наслідки життя в «децентралізованій державі, де шанувалися права і свободи»? Або задуматися,

ноукраїнськими містами немає: Jurij Andruchowytch, *Das letzte Territorium*, Frankfurt am Main, 2003, s. 42.

²¹ Що, до речі, почасти визнав сам Юрій Андрухович у «Лексиконі інтимних міст» (2012), де перепросив за власні слова з есею «Ерцгерц-перц», наведені у цій статті: «і тут [тобто в Дніпропетровську. – А. П.], бляха-муха, виявилось, що я таки дійсно зовсім не мав рації» і «мені слід було падати на коліна і благати у дніпрян пробачення за ту давню легковажну ахінею».

²² Ola Hnatiuk, *Pożegnanie z Imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin, 2005, s. 213–215. Український переклад: Оля Гнатюк, *Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність*, Київ, 2005, с. 314–316.

чи й справді «виразне в минулому тяжіння України до заходу Європи спричинилося до тривалих цивілізаційних наслідків?». Та через стрімке масове розчарування у наслідках Помаранчевої революції ця дискусія не розвинулася. Питання: випадковий збіг чи хоча би часткова закономірність? – залишилося незатребуваним.

* * *

Постсоветська Україна поступово (але послідовно) перетворилася на «сіру зону» між розширеним Європейським Союзом і НАТО та Росією. До певної міри вона залишилася і предметом ідеологічної боротьби. Не знаю, наскільки випадковим було те, що саме польський історик першим виступив зі змістовною критикою ідей російського колеги, який доводив, що тільки «загальне запізнення Росії з модернізацією» завадило їй розв'язати національні проблеми подібно до Франції чи Пруссії, тобто сливе повністю засимілювавши українців²³.

І чи випадково російський автор виявився найжорсткішим та найглибшим критиком польської концепції «Центрально-Східної Європи». Наголошуючи, що в історичних проєктах люблінського Інституту Центрально-Східної Європи свідомо «затушовували польськість», Алексей Міллер запевняв, що вона (тобто польськість) «залишається доволі сумнівною маркою для продажу ідеологічних продуктів у східних сусідів»²⁴. Інший російський полоніст, Леонід Горизонтов, прямо виокремив два конкурентні тлумачення історичного процесу на «східнослов'янських землях» – концепцію загальноруської культури та концепцію Центрально-Східної Європи,

²³ Докл. про це див. у тексті «Вісті з хорошої імперії» в цій книжці.

²⁴ Алексей Міллер, «Тема Центральной Европы: современные дискурсы и место в них России», *Новое литературное обозрение*, 2001, № 6, с. 76, 95.

яку й скритикував за безпідставне, на його думку, віднесення до Центрально-Східної Європи «території всієї сучасної Української держави»²⁵.

На мою думку, теза про конкурентність двох загальних схем східноєвропейської історії слухна (якщо пам'ятати про нішевий і радше інтелектуальний характер їх обох). У цих схемах вибудовано уявні тріади. У російському випадку це триєдина російська нація (що могла би складатися з росіян, українців та білорусів на основі «общерусской» культури). У польському – триєдина громадянська нація Речі Посполитої (що могла би складатися з поляків, литовців та руських – українців і білорусів – на основі спільної політичної культури та збереження мовних і релігійних властивостей). Російська тріада передбачає граничне «розчинення», *«слияние в русском море»* (за метафорою Александра Пушкіна). Польська, відкритіша на етнічні відмінності, за певних обставин може поєднуватися з національним романтичним нарративом. Але попри це вона таки залишається польською. Погоджуюся з Романом Шпорлюком, що це можна легко побачити бодай тому, що слова «польський Київ» чи «польське Вільно» звучать набагато природніше, ніж «литовський Краків» чи «українська Варшава».

Тим часом український національний проєкт, через який в історії так і не вдалося втілити ні першу, ні другу тріади, і далі перебуває неосмисленим і незрозумілим для багатьох громадян України. Можливо, так сталося зокрема і тому, що ми маємо «вибір історичної традиції», якому можна і позаздрити, і поспівчувати. З одного боку, завдяки діпазону такого вибору існує символіч-

²⁵ *На путях становлення української и белорусской наций: Факторы, механизмы, соотношения*, Москва, 2004, с. 21 (Це видання – публікація запису дискусії в Інституті слов'янознавства Російської Академії наук).

ний резерв, тож можна знайти антитезу на слове кожную запропоновану ззовні тезу (приміром, наголосити свою «історичну європейськість» порівняно з Росією). З другого боку, кожен вибір несе більший чи менший дискримінаційний потенціал щодо тих чи тих сусідів або навіть регіонів усередині країни.

Друга Річ Посполита і сучасні дискусії про її спадщину

Польсько-литовська Річ Посполита зникла з карти після поділів наприкінці XVIII століття, в яких узяли участь Австрійська, Пруська та Російська імперії. Трохи понад століття потому час існування поліетнічних імперій Габсбургів і Романових сам добіг кінця на полях Першої світової війни, не останньою чергою через самовбивчу політику кожної з цих імперій, які підтримували національні рухи, сподіваючися використати їх проти конкурентів. Цю недалекоглядну стратегію наважилися використати зокрема й тому, що імперські еліти традиційно недооцінювали силу націоналізму та наївно сподівалися, що сепаратистський потенціал національних рухів загрожує лише сусідам.

Повоєнна і, як виявилось невдовзі, міжвоєнна Європа вірила у принцип «національного самовизначення», що його проголосили і американський президент Вудро Вілсон, і більшовиць-

кий лідер Владімір Ленін. Уявлення, що національна однорідність – дуже бажана (якщо не необхідна) передумова поступального розвитку модерної держави, було одним із переконань, що визначали політичне бачення тогочасного світу. Одним із постулатів модерності, що на початку ХХ століття опанував більшість європейських умів, була гомогенізація. Модерна держава виводила свій суверенітет від «нації», під «нацією» розуміла окреслену національну групу, а іноетнічні групи у власних кордонах сприймала як загрозу чи щонайменше виклик для національного самовизначення²⁶.

1915 року швейцарський етнограф Георг Монтандон писав, що «природні» кордони необхідно встановити за етнічним критерієм, а меншини, що опиняться у складі більших держав, мусять зазнати «масових переселень», завдяки яким зможуть «возз'єднатися» з власною групою. У листопаді 1913 року Османська імперія та Болгарія уклали перший в історії договір про «добровільний обмін населенням». На цей прецедент покликався впевнений у потребі модернізації Туреччини кемалістський уряд, коли 1923 року укладав Лозанську угоду, що передбачала «примусове переселення» греків із Туреччини й турків із Греції, а насправді лише юридично легітимізувала вигнання сотень тисяч греків із Анатолії, яке вже відбувалося. Так етнічна чистка й ідеал національно гомогенної держави дістали у міжвоєнний період санкцію міжнародного права²⁷.

Проведення державних кордонів за етнічним критерієм здавалося найприроднішим і найраціональнішим

²⁶ Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, London, 1999, p. 40.

²⁷ Приклади і цитати наведено за: Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge – London, 2002, p. 18, 43, 54.

розв'язанням національних суперечностей. Проблеми почалися, коли спробували практично втілити цей постулат.

1918 року у Львові спалахнула українсько-польська війна за Східну Галичину. У містах регіону переважно жили поляки та євреї, проте селянське населення здебільшого було українським (і греко-католицьким). У кривавих боях за Львів перемогли поляки, і 1923 року Рада послів Антанти визнала право Польщі на Східну Галичину. Так до складу нової Польської держави – Другої Речі Посполитої – ввійшло десь 5 мільйонів українців. У східних, найменш економічно розвинутих, аграрних воєводствах українці становили від 60 до понад 70% населення²⁸.

Польща, як і інші нові східноєвропейські держави, офіційно взяла на себе зобов'язання забезпечити національні й релігійні права меншин, чудово розуміючи, що виконувати їх не зможе. Країни «старої» Європи наполягали на таких зобов'язаннях, прикриваючи нереалістичність постулату «кожній нації – національну державу». Аналогічних зобов'язань щодо власних меншин західноєвропейські держави розсудливо не брали. Крім того, недвозначно остерігаючись поширення норм міжнародного права на державний суверенітет, вони відкинули ідею надати Лізі Націй право захищати меншини в усіх країнах-членах Ліги й відкрито висловили незацікавленість у розгляді та підтримці скарг меншин на новоутворені східноєвропейські уряди.

Так Друга Річ Посполита від самого початку своєї історії опинилася перед обличчям нерозв'язних суперечностей власної національної політики. Здобувши перемогу у воєнних та дипломатичних баталіях за Східну Галичину з її переважно українським населенням, взявши на себе

²⁸ Henryk Chalupczak, Tomasz Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin, 2000, s. 56.

міжнародні зобов'язання забезпечити права місцевих українців, Польща розглядала їх як одну з чільних загроз своїй територіяльній цілісності й чудово розуміла, що настрої цієї групи стануть предметом пильної уваги й активної політики Советської Росії. Спроби протистояти цій політиці – особливо під час «коренізації» – були найрізноманітніші, однак жоден із них не поставив під сумнів здобуті кров'ю кордони Другої Речі Посполитої.

А для здійснення масштабної асиміляційної політики у Польщі не було ресурсів. Тим паче, що вимріяну державу доводилося піднімати буквально з руїн. Міжвоєнна Польща отримала у спадок після поділів два типи залізничних колій, два часові пояси й шість валют. На територіях, що входили до складу Пруссії й Росії, дорожній рух був правостороннім, у тих, що колись були частиною Австрії – лівостороннім. Комунікаційна й економічна інтеграція нової території потребувала величезних зусиль і витрат. Попри вкрай складну міжнародну кон'юнктуру, Польщі вдалося багато чого досягти. Передусім варто згадати збудований у Гдині новий балтійський порт. Досягнення у сфері національної політики були куди скромнішими.

Спроба українських частин встановити контроль над Львовом стала для багатьох поляків несподіванкою і пересторогою. Численне українське населення у Другій Речі Посполитій влада сприймала як ненадійне й до певної міри вороже. 26 червня 1919 року греко-католицький митрополит Андрей Шептицький писав Юзефові Пілсудському: «...У політиці місцевої влади не бачимо ані найменшого прагнення показати українському населенню, що до нього вона хоче бути справедливою»²⁹. Після рішення країн Антанти про передання Східної

²⁹ *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922*, ed. by Taras Hunczak, New York, 1983, vol. 1, p. 210.

Галичини до Польщі у Львові пройшла двадцятитисячна українська маніфестація, на якій натовп повторював за 82-річним колишнім віце-президентом австрійського парламенту Юліаном Романчуком текст присяги:

Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимося на панованне Польщі над нами й кожную нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути, та злучитися з цілим великим українським народом в одній, незалежній, соборній державі³⁰.

Усі спроби досягти польсько-українського компромісу завершувалися поразкою. Польща так і не дозволила відкрити український університет у Львові, послідовно зменшувала кількість україномовних шкіл, не приймала на роботу українських учителів, офіційно затвердила образливу для українців термінологію: «русини» замість українців, «Східна Малополяща» замість Східної Галичини. Українці у Другій Речі Посполитій були громадянами другого сорту. Історик церкви Василь Біднов, який свого часу втік до Польщі від більшовиків і пізніше викладав у Варшавському університеті, писав 4 листопада 1923 року своєму колезі Дмитрові Яворницькому в Советську Україну: «Поляки залишилися історичними поляками. Якою колись була шляхта, такою є й польська демократія та соціалісти. Релігійні утиски над православними та колонізація такі самі, як і в XVI–XVII ст. Нема нічого нового на території Польщі»³¹.

Загальні враження українських еліт від польської політики описав український публіцист Іван Кедрин, який був налаштований на діалог із поляками: «Польща не дотримала супроти українців ні одного договору, ні

³⁰ *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали*, Мюнхен, 1983, т. 2, с. 52.

³¹ *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*, Дніпропетровськ, 1997, вип. 1, с. 43.

одної умови, ні одної обіцянки»³². Польський публіцист Адольф Бохенський визнавав: українці «просто зобов'язані вороже ставитися до нашої держави, заки ми не змінимо обставин, за яких вони живуть»³³.

Друга Річ Посполита так і не стала для мільйонів українців «своєю» державою. Непослідовною, а часом невинуватою жорстокою її політика була внаслідок діяльності українського націоналістичного руху, зокрема політичний тероризм Організації українських націоналістів, жертвами якого ставали і польські політики, і занадто «лояльні», на думку націоналістів, українські діячі. Частина інтелігенції, що не поділяла методів ОУН, через політику Польщі вирішувала переїздити до Советської України. Під час «коренізації» такі «репатріяції» набули доволі-таки масового характеру. Українські науковці, які не мали гідної праці в Польщі, вважали, що УРСР – це українська держава, до розвитку якої вони зобов'язані долучитися. Майже всі «переселенці» опинилися згодом у ГУЛАГу.

На початку 1930-х «коренізацію» було припинено. 1932 року Советський Союз та Польща підписали договір про ненапад. 1934 року столицю Советської України перенесли з Харкова до Києва. А 1939 року після німецько-советської агресії Друга Річ Посполита перестала існувати. Подію, що її в українських та білоруських підручниках донині називають «возз'єднанням українських і білоруських земель», поляки нерідко описують як «четвертий поділ Польщі».

Під час Другої світової війни на окупованих територіях Другої Речі Посполитої нацисти сливе цілком знищи-

³² Іван Кедрин, *Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі*, Нью-Йорк, 1976, с. 60.

³³ Adolf Bocheński, Stanisław Łoś, Włodzimierz Bączkowski, *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej*, Warszawa, 1938, s. 51.

ли єврейську людність. 1943 року на Волині Українська повстанська армія (УПА) зорганізувала акцію масового вбивства польського населення. Повоєнний кордон Польської Народної Республіки (ПНР) було проведено так, аби територіяльні здобутки на заході (Східна Прусія) відкомпенсували територіяльні втрати на сході (Західні Україна і Білорусь стали частинами Української й Білоруської ССР). 1946 року вже комуністична Польща здійснила акцію «Вісла» – примусове переселення українців із прикордонних територій. Повоєнна Польща географічно зсунулася на захід. Окрім того, вона стала національно й релігійно гомогенною. Політичний ідеал міжвоєнної доби було зреалізовано – ціною мільйонів життів і зміни кордонів.

Спочатку в ПНР про міжвоєнну Польщу писали дуже критично, утім наприкінці 1980-х років режим у Варшаві, як і в інших країнах «соцтабору», дедалі частіше звертався до націоналістичної легітимізації. Внаслідок трансформації 1989 року постала Третя Республіка – плід компромісу частини посткомуністичних еліт і частини антикомуністичної опозиції. Лінія поділу між «лівими» та «правими» в Польщі дотепер проходить за принципом їхнього ставлення до природи трансформації 1989 року й методів поррахунку з комуністичним минулим.

У сучасній польській «правій» публіцистиці й історіографії дедалі помітнішу роль відіграє міт про Другу Річ Посполиту як «назавжди втрачену» «справжню» Польщу – протилежність Польщі посткомуністичній. У другому за 2012 рік випуску спеціального додатка «Історія» до найвпливовішого правого тижневика «Uważam Rze» окреслено чільну тему так: «1918–1939. Друга Річ Посполита. Наша гордість». Публікації в цьому виданні малюють перед читачем образ «успішної» дер-

жави, ознаками якої були «самовідданість», «ненависть до ворога», «честь і гідність», «відповідальність і справедливість». Молоді журналісти патетично написали про часи, коли «Польщу відчували у повітрі», а «Трилогія» Сенкевіча «була наче Біблія».

Головним здобутком Другої Республіки автори часопису вважали «людський капітал», готовність поляків у міжвоєнну епоху служити Вітчизні й віддати за неї життя. Наведу дві цитати з різних текстів у числі: «Нині польський народ – лише тінь народу, який жив у 1920–1930 роках на приблизно тих самих землях», «Чи можуть люди, загублені в кіберпросторі, зрозуміти сенс таких слів, як “обов’язок” і “Вітчизна”?». Занепад Другої Речі Посполитої автори «*Uważam Rze*» пояснили зовнішніми чинниками, і лише в одному тексті мимохідь згадали про «нерозумну й недалекоглядну політику щодо громадян непольської національності». Чи не найголовніша внутрішня проблема міжвоєнної Польщі стала прикрою дрібницею, яка лише ледь-ледь затьмарює привабливий образ «успішної держави».

Певно, марно жалкувати, що в часописі «*Uważam Rze*», як і в дуже багатьох інших сучасних польських періодиках, не виникла ідея поглянути на Другу Річ Посполиту очима українського науковця чи публіциста з міжвоєнного Львова, спробувати зрозуміти підхід Іншого і так ускладнити власне сприйняття історії. Такої спроби тим більше не вистачає, що в польській історіографії є вагомі критичні дослідження національної політики міжвоєнної доби³⁴. Висновки з цих книжок, ли-

³⁴ Назву тільки найважливіші праці: Andrzej Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław, 1979; Jerzy Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa, 1985; Mirosława Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia, 1918–1939*, Warszawa, 1989; Ryszard

бонь, не зовсім відповідають теперішньому політичному моменту.

Оцінка національної політики міжвоєнної Польщі дуже важлива також для того, щоб контекстуалізувати та оцінити Волинську різанину 1943 року. Оунівська пропаганда всіляко намагалася наголосити спонтанний, «народний» характер антипольської акції, аби зняти з себе відповідальність за ініціювання масових убивств. Такий погляд процвітає і в сучасній українській публіцистиці. Ось промовиста цитата з недавнього тексту на цю тему:

Волинська трагедія була закономірним і неминучим наслідком тривалої експансії Польщі на етнічні українські землі... Польська людність Волині стала жертвою і заручником загарбницьких імперських амбіцій власного уряду... Чому українці, на відміну від інших народів, повинні вибачатися перед колонізаторами та окупантами за те, що пробують захистити власну землю і свій народ?.. Перед ким ми ще завинили за те, що живемо на білому світі?³⁵

Як можна реагувати на таку стилістику? Ідеалізуючи Другу Річ Посполиту і дратуючись від «невдячності» українців? Чи пишучи ще відповідальніше і критичніше? Адже і піднесення, і очорнення міжвоєнної Польщі – це ідеологічні, а не аналітичні підходи. І штучне перебільшення, і применшення рівня напруження польсько-українського конфлікту в міжвоєнний період зводять проблему до протистояння національних мітів, де історії для домашнього вжитку дзеркально відображають і успішно підживлюють одна одну.

2012

Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków, 1989.

³⁵ Леонід Залізняк, «Провини УПА перед українцями та їхніми сусідами за Я. Грицаком», www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/9/64630/

Інститут національної пам'яті в Польщі та в Україні. Спроба порівняння

Під однаковими назвами нерідко приховано кардинально різні речі. Про це часто забувають, говорячи про Інститути національної пам'яті в різних країнах Центральної та Східної Європи. Посткомуністична трансформація майже всіх країн цього регіону відбулася як компроміс між частиною комуністичних і частиною опозиційних еліт. Разом із тим, у багатьох новопосталих державах виникли інститути національної пам'яті, для яких головним предметом вивчення став комуністичний досвід і його рухи спротиву. Для одних ці інститути перетворилися на таку собі «історичну поліцію» та спосіб «полювання на відьом», для інших – на спробу відплати «за заслугами» і жертвам, і співробітникам комуністичних режимів.

Уперше в Центральній Європі відкрили архіви, водночас відмовившись від люстрації як юридичного процесу, у Східній Німеччині (колишній НДР),

де архів секретної поліції – Штазі – спочатку захопили були демонстранти, а потім передали разом із будівлею новому органу, якому доручили управління та розсекречення³⁶. Першою країною регіону, що прийняла закон про люстрацію, стала Чехословаччина (жовтень 1991 року). В інших країнах хронологічний розрив між крахом комуністичних режимів і прийняттям законів про люстрацію вимірювався десятиріччями (в Угорщині це сталося 1994 року, у Литві – 2000-го, у Грузії – 2011-го).

Прийнявши першою відповідний закон, Чехія першою ж пересвідчилася, наскільки проблематично притягнути до відповідальності винних у злочинах комунізму – попри те, що було створено спеціальний підрозділ поліції, судові вироки винесли лише кільком виконавцям наказів, а не керівництву країни чи силових структур. Майже в усіх згаданих випадках люстрація мала радше символічний характер і передбачала, що людина, яка претендує на державну посаду, має *добровільно визнати* факт своєї співпраці зі спецслужбами. Зрозуміло, що правове вирішення питання залежало від стану архівів колишніх силових відомств. До їхнього розсекречування країни регіону також прийшли у різний час. Наприклад, у Румунії Національну раду з вивчення архівів Секурітате створили щойно 2000 року, а болгарська Комісія з розсекречення документів комуністичних спецслужб почала роботу 2007-го³⁷.

³⁶ Із доволі розлогої літератури про порухунок зі спадщиною НДР в об'єднаній Німеччині див. аналітично багаті й небайдужі до теми праці: Hubertus Knabe, *Die Täter sind unter uns. Über das Schönreden der SED-Diktatur*, Berlin, 2007; Kazimierz Wóycicki, *Niemiecka pamięć. Rozrachunek z przeszłością NRD i przemiany niemieckiej świadomości historycznej*, Warszawa, 2011.

³⁷ Дотепер бракує систематичного порівняльного дослідження про те, як відбувався порухунок із комунізмом у країнах Центральної та Східної Європи. Спроба аналізу правових аспектів цього пи-

У Польщі закон про люстрацію було прийнято у квітні 1997 року. Він зобов'язав претендентів на здобуття близько 26 тисяч посад у державних органах декларувати співпрацю зі спецслужбами Польської Народної Республіки (ПНР), якщо вона колись була. За законом санкції було передбачено тільки за спробу *приховати факт* агентурної роботи. Чесне ж зізнання ніяких правових наслідків не мало. Цікаво і те, що закон про люстрацію поширювався лише на колишніх секретних співробітників спецслужб, але не зачіпав керівників Польської Народної Республіки та її силових відомств.

Закон про Інститут національної пам'яті у Польщі прийняли 22 вересня 1998 року³⁸, до того ж Сейм зміг подолати вето президента Квасневського (колись одного з керівників Польської об'єднаної робітничої партії). Влітку 2000 року польський парламент затвердив професора-правника Леона Кереса на посаді першого голови ІНП. За законом, установа мала регіональні відділення в усіх найбільших містах Польщі, і при кожному такому відділенні створювали архівну службу для прийняття та обробки документів. На відміну від Східної Німеччини, у Польщі архіви спецслужб передали ІНП без примічень, тож документи потрібно було перевезти й перере-

тання на прикладі вибраних країн регіону: *Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse*, Band 14, *Transitionsstrafrecht und Vergangenheitspolitik*, hr. Albin Eser, Jörg Arnold, Berlin, 2012. Приклад есеїстичного порівняльного аналізу див. у статті: Łukasz Kamiński, «Historia (ciągłe) trudna», *Tygodnik Powszechny*, 24 maja 2012, <http://tygodnik.onet.pl/1,63757,druk.html>

³⁸ У цій статті історія діяльності польського ІНП та цитати (окрім зазначених у примітках) наведено за книжкою: Antoni Dudek, *Instytut. Osobista historia IPN*, Warszawa, 2011. Ця публікація – цікава спроба поєднати аналітичну історію Інституту з особистими рефлексіями і спогадами людини, причетної до найважливіших рішень цієї структури.

еструвати у нових сховищах. Першим директором Бюро забезпечення доступу й архівування документів ІНП став останній директор архівів Міністерства внутрішніх справ. Упродовж 2001–2005 років до архівів ІНП передали десь 80 кілометрів документації. Доступ до них спочатку відкрили лише для «постраждалих» – осіб, щодо яких спецслужби проводили слідчі дії.

У червні 2004 року дозвіл працювати з документами ІНП («для проведення наукових досліджень») дістали журналісти. А наступного, 2005 року в Польщі вибухнув скандал навколо так званого «списку Вільдштайна». Журналіст Броніслав Вільдштайн скопіював доступний і відкритий для користувачів іменний каталог архіву ІНП і розіслав його редакціям газет, сподіваючись, як він сам пояснював згодом, схилити колеґ активно звертатися до ІНП по матеріали для журналістських розслідувань. Невдовзі список потрапив ув інтернет і його багато хто прочитав як «список аґентів», хоча в каталозі було вміщено прізвища людей, котрі мали геть зовсім різними історією стосунків із органами. Треба також пам'ятати, що в архівах польських, як і решти комуністичних спецслужб, чималу частину документації свідомо знищили наприкінці 1980-х – на початку 1990-х. Зокрема, кількість «особистих джерел інформації», зареєстрованих у переданих до ІНП документах, у дев'ятеро перевищує кількість наявних особових справ. У кожному разі, восени 2005 року Конституційний суд Польщі знову закрити журналістам доступ до архівів ІНП, тоді ж уперше відкривши їх для колишніх співробітників і аґентів.

Окрім архівного управління в ІНП було також створено слідчі та науково-просвітницькі відділи. Кожен із них функціонував доволі автономно, а слідчий відділ узагалі був фактично самостійною структурою. Слідче управління ІНП, яке не мало аналогів у інших країнах, задуму-

вали як регіональну мережу прокурорів, що розслідують злочини комуністичного режиму. Кінцевою метою цієї діяльності було передати справу до суду. За десять років існування слідчого відділу ІНП його понад сто прокурорів висунули понад 400 обвинувачень, за якими суди винесли 120 вироків. І якщо 2008 року до суду потрапило 42 обвинувальні висновки, то 2009-го – 30, а 2010 року – лише 17.

Як і в чеському випадку, спроби притягти до відповідальності керівників партії та силових структур зазнали фіяска. Процес над генералом Чеславом Кішчаком, міністром внутрішніх справ ПНР, за обвинуваченням у наказі стріляти по шахтарях-страйківниках (тоді загинуло дев'ять осіб) завершився виправдальним вироком на тій підставі, що суду не надали твердих доказів провини генерала, наприклад, його письмового наказу. Аналогічно закінчився розпочатий у вересні 2008 року процес над Войцехом Ярузельським та іншими ініціаторами введення 1981 року «воєнного стану».

Третім структурним підрозділом польського ІНП стало Бюро громадянської освіти, яке мало виконувати дослідницькі та просвітницькі функції. Предметом діяльності Бюро стали не тільки злочини комуністичної системи та історія опозиційних рухів, а й польсько-українські, польсько-єврейські та польсько-німецькі стосунки. Також під егідою ІНП було видано документи польських дипломатичних місій у Советській Україні про Голод 1932–1933 років. Коли Інститут досліджував обставини масакри в Єдвабному, Леон Керес зазначив: «Я вважаю, що ІНП має бути інститутом національної пам'яті також про ті сторінки нашої історії, що не роблять нам чести»³⁹.

³⁹ Докладніше про справу Єдвабного та польську дискусію навколо цієї теми див. статтю «Єдвабне і не тільки. Про польські дискусії довкола книжок Яна Т. Гросса» у наступному розділі цієї книжки.

Бюро громадської освіти також готувало виставки (найскандальнішою з них стала «Обличчя спецслужб» із фотокартками «заслужених» співробітників органів), кінопокази, шкільні конкурси, конференції, відкриті лекції, курси для вчителів. Також ІНП провів низку рекламних кампаній на білбордах (зокрема, пам'яті Варшавського повстання 1944 року), запустив кілька тематичних інтернет-порталів, почав випускати дитячі ігри на історичну тематику.

З моменту заснування Інститут був тісно пов'язаний із поточною політикою. З роками цей зв'язок тільки зміцнів. Але справжнім політичним рубіконом агентурних війн стала для ІНП справа Леха Валенси. Про те, що замолоду він мав зв'язки з органами, подекували ще до 1989 року. Розповідав про них і сам колишній президент Польщі, який, до речі, отримав від ІНП статус «постраждалого». Втім, 2008 року під егідою Інституту вийшла книжка, підготована, як розповідає Антоні Дудек, під особистим контролем нового директора ІНП Януша Куртики у співпраці з адміністрацією президента Леха Качинського. Ідеться про збірку документів «Служба Безпеки та Лех Валенса. Деякі матеріали до біографії».

У цій публікації було висвітлено лише один бік біографії Валенси – історію його вербування як агента «Болека» та стосунків зі службами у 1960–1970-ті роки. Книжка викликала зливу негативних коментарів іще до виходу друком. А коли за рік було видано магістерську працю Павла Зизака «Лех Валенса – ідея та історія», справа Валенси дійшла максимального кипіння. Зизакова книжка вийшла не під егідою ІНП, однак у публічних дебатах її ототожнили саме з позицією Інституту (де автор кілька місяців пропрацював стажером). Схематична й емоційна дискусія про те, ким був Валенса – героєм а чи агентом, дуже швидко перетворилася на дискусію про

доцільність існування ІНП, який і без того вже зажив слави інституції, що частіше за решту зазнавала законодавчих модифікацій.

Чому в посткомуністичній Польщі саме ІНП та його активність стали однією з найважливіших тем внутрішньополітичної боротьби? Це відбулося через специфічність трансформації країни, про що вже було згадано на початку цієї статті. Один із лідерів антикомуністичної опозиції, а згодом – один із творців «круглого столу», головний редактор «Gazety Wyborczej» Адам Міхнік не раз наголошував, що він із соратниками у 1980-ті роки намагався йти шляхом переговорів, а не конфронтації з владою ПНР⁴⁰. За його оцінками, 1989 року ідея повного розриву з комуністичним минулим була абстракцією. «Антикомунізм із більшовицьким обличчям» (метафора Міхніка) загрожував країні, на його думку, глибокою дестабілізацією й суспільним хаосом (зокрема тому, що в Польщі стояли советські війська). «Шлях мирного демонтажу диктатури без реваншизму» передбачав принципову відмову від глибокого подолання минулого соціалістичної Польщі. Тому Міхнік і «Gazeta Wyborcza» стали запеклими критиками ІНП.

Перелік негативних висловлювань на адресу Інституту з вуст людей, яких за межами Польщі вважали символами польської демократії, може бути дуже довгим. Броніслав Геремек називав ідеї публікації імен агентів «наклепом» і спробою «державного перевороту». Перший не-комуністичний міністр внутрішніх справ Кшиштоф Козловський відгукнувся про люстрацію як про «негуманний» захід, що загрожує країні «хвилею са-

⁴⁰ Див., наприклад, виступ Адама Міхніка на міжнародній дискусії у Фонді ім. Стефана Баторія: *Pytania 20-lecia, 1989–2009*, red. Piotr Kosiewski, Warszawa, 2010, s. 13–17. Текст публікації доступний на сайті Фонду: www.batory.org.pl/upload/files/pdf/Pytania20lecia.pdf

могубств». Яцек Куронь назвав її задумом, що може зробити Польщу «посміховиськом» цілого світу. Філософ Броніслав Лаговський охрестив ІНП «звичайнісіньким ЧК». Прем'єр Тадеуш Мазовецький говорив про «отруйників з ІНП». Екс-президент Валенса закликав «спалити архіви» Інституту. І, мабуть, найдошкульніший вислів вигадав інший екс-президент, Александер Квасневський, назвавши ІНП «Інститутом національної брехні».

Цікаво, що польська дискусія про ІНП оберталася довкола проблем *не так оцінок комуністичного режиму, як репертуару співпраці з ним*. Неприхильники Інституту виступали з тезою, що про збережені документи спецслужб краще просто забути, надто тому, що витягти з них адекватну інформацію про поведінку тих чи тих осіб просто неможливо. Найкращим аргументом до цієї тези (більш ніж дискусійної по суті) стало кілька резонансних публікацій Інституту чи виступів його співробітників, зроблених у дусі цілком некритичного й позаконтекстуального *відтворення* інформації з архівів спецслужб.

А оскільки першу позицію обстоювали не лише посткомуністичні політичні сили, а й ліберальна інтелігенція, що поділяла ідею про «компромісний» вихід Польщі з комунізму, ІНП від початку ототожнювали з правим політичним спектром. Така прив'язка багатьох ініціатив ІНП стала особливо помітною у часи директорства Януша Куртики і президентства Леха Качинського (обоє загинули на борту урядового літака під Смоленськом 10 квітня 2010 року). Куртика активно ангажував Інститут у принципово важливе для Качинського питання про рішучий розрив із комуністичним минулим Польщі. Частково завдяки цьому саме за президента Качинського Інститут отримав небачене раніше фінансування. Якщо 2005 року його річний бюджет складав близько 30 мільйонів доларів США, то року 2006-го – вже понад 45 мільйонів.

* * *

Польський Інститут національної пам'яті – завдяки як масштабам діяльності, так і політичним скандалам – зажив широкої слави за межами Польщі. Мало того, типологічно схожі інституції в інших державах взорували на нього – якщо не змістом діяльності, то бодай назви. Приміром, 2003 року в Словаччині (де, на відміну від Чехії, не було проведено люстрацію) створили Інститут пам'яті нації. А три роки потому Інститут національної пам'яті з'явився і в Україні.

Ініціативу президента Віктора Ющенка оформили як постанову Кабінету Міністрів від 5 липня 2006 року. Цією постановою Український інститут національної пам'яті визначили як «центральный орган виконавчої влади» у сфері «відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу». Головою Інституту (а точніше, виконувачем його обов'язків за віком) став академік-фізик Ігор Юхновський – політик «націонал-демократичного спрямування» та голова одного з об'єднань ветеранів Червоної армії, що підтримали заклик Ющенка до «примирнення».

Від самого початку в задум українського Інституту не було закладено принципи польського взірця: передачі архівів КГБ, створення слідчого відділу, відкриття регіональних філій, широкого фінансування просвітницьких та наукових програм. Сама процедура призначення керівництва Інституту на відміну від, як у Польщі, запеклих парламентських дискусій і фактично відбулася поза будь-яким публічним обговоренням.

Помітна діяльність УІНП фактично зводилася до участі у створенні меморіялу Голодомору в Києві й опрацювання багатотомної «Національної книги жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні». І то це зведення, підготоване зусиллями місцевих істориків (часто аспі-

рантів чи асистентів, про що автор цих рядків знає не з чуток), фактично було видано за допомоги обласних держадміністрацій. А чи не найцікавішою ініціативою Інституту стала концепція історичної освіти в Україні. 2007 року при Інституті було створено Робочу групу істориків із різних регіонів для моніторингу вже виданих шкільних підручників та внесення пропозицій до концепції історичної освіти. Групу очолила Наталя Яковенко, і саме завдяки такому вибору голови групі вдалося розробити нестандартну, дискусійну, хай і малореалістичну концепцію, що виходила за рамки звичної для підручників національно-політичної історії. Пропозиції групи Яковенко було обговорено у фахових колах, але вони не встигли (і, мабуть, не мали шансів) вплинути на державну політику.

За Ющенкового президентства Український інститут національної пам'яті залишався великою мірою *декоративною* установою. Свідченням цього можуть бути і його мінімальний вплив на державну політику (достатньо згадати, що Інститут не спромігся підготувати жодного законопроекту, що пройшов би парламент), і його непомітність в академічному житті (нетривале видання під його егідою легендарного журналу «Сучасність» цієї ситуації не змінило), і навіть неспроможність тодішнього керівництва заповнити всі 105 передбачених постановою Кабміну штатних одиниць (Інститут зумів набрати тільки 43 працівників).

Парадоксально, але вижити в адміністративній реформі Віктора Януковича Українському інституту національної пам'яті, вочевидь, допомогла саме його декоративність. Коли на чутки про можливе розформування Інституту окремі політики з опозиційних сил почали реагувати заявами протесту, президент Янукович «відновив» Інститут і призначив його директором істори-

ка української революції 1917–1921 років, члена ЦК Компартії України Валерія Солдатенка.

Якщо придивитися до нормативно-правової процедури переоформлення Інституту, стає видно, що згідно з Указом президента України від 9 грудня 2010 року «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» УІНП було ліквідовано як «центральный орган виконавчої влади». А того-таки 9 грудня іншим указом Інститут було знову створено, але вже як «науково-дослідну бюджетну установу при Кабінеті Міністрів України». Пам'ятаючи про функціонування Інституту впродовж 2006–2010 років, вважаю, що нове формулювання адекватніше, хоч і багато скромніше. Скромнішою є й передбачена кількість штатних одиниць працівників: 70 замість 105.

За рік існування у нових обставинах в Інституті з'явилося періодичне видання – збірник наукових праць «Національна та історична пам'ять» (зі скромним накладом 350 примірників і матеріалами різної якості), ближчим часом має відкритися аспірантура. Тобто за всіма ознаками Інститут дедалі більше уподібнюється до інших державно-академічних установ. УІНП поділено на такі наукові підрозділи: відділ дослідження теоретичних та прикладних проблем національної пам'яті; відділ дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті; відділ дослідження міжнародних, етнонаціональних та регіональних чинників національної пам'яті; відділ дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників; відділ досліджень історичних трагедій народів України⁴¹.

⁴¹ Дякую за надані фактографічні дані про діяльність УІНП його заступникові директора Дмитрові Веденєєву.

У першому випуску згаданого збірника «Національна та історична пам'ять» голова Інституту Валерій Солдатенко так визначив зміст політики національної пам'яті України:

Цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення й життєдіяльності політичної нації події та процеси минулого в інтересах суверенного державотворення й цивілізаційного поступу.

Це формулювання, на мою думку, відбиває очевидні труднощі з визначенням бодай якогось ідеологічного змісту актуальної державної політики. Фактично Українському інституту національної пам'яті доводиться існувати в ситуації послідовного вибудовування дедалі авторитарнішої моделі управління без будь-якого чіткого та зрозумілого ідеологічного наповнення.

**Про комплекси жертви
з чистим сумлінням,
або Українські інтерпретації
Волинської різанини
1943 року**

В українському шкільному підручнику з історії для 11 класу про антипольську акцію УПА на Волині, жертвами якої стали близько 60 тисяч поляків, написано так:

Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі в довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення⁴².

Наведена цитата – суцільний евфемізм, із якого годі зрозуміти, як саме і скільки людей стали «жертвами по-

⁴² Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко, *Новітня історія України. 11 клас*, Київ, 1996, с. 45.

літичного антагонізму», не названо їхню національність, не згадано навіть саме слово «Волинь». Автори підручника вирішили не намагатися пояснити поведінку сторін конфлікту, розповісти учням про їхні аргументи, зрештою, хоча б згадати про символічне значення слів «Волинь, 1943 рік» для польської пам'яті або про те, що польські історики фактично одностайно кваліфікують ті події як геноцид.

Про те, що саме сталося влітку та восени 1943 року на окупованій німцями Волині, ми нині знаємо набагато більше, ніж іще десять років тому. Улітку 1943 року бандерівське крило Організації українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА) почали організовану акцію фізичної ліквідації польського населення Волині, яке становило десь 15% усієї людности цього регіону, що до війни був частиною Польщі.

За якою логікою діяло керівництво націоналістичного підпілля, коли ухвалювало рішення «очистити» Волинь від поляків (яке, щоправда, від самого початку не всі сприймали однозначно), можна намагатися зрозуміти, провівши аналогію з кінцем Першої світової війни, коли державну належність територій на міжнародних конференціях визначали передусім на підставі національного складу їхнього населення. Лідери ОУН чудово знали, що жодна з польських політичних течій часів війни і чути не хотіла про втрату Східної Галичини та Волині. Тому, як і організатори етнічних чисток на окупованих Балканах, вони визнали за доречне поставити майбутніх міжнародних арбітрів перед фактом моноетнічності територій, що їх вони бачили у складі *власних* національних держав.

На практиці ж вирішення цього непростого завдання виглядало так (спираюся на монографічні дослідження

Ґжеґожа Мотики, на жаль, дотепер не перекладені українською⁴³): партизани оточували польські села (одну з головних операцій було проведено на Великодній тиждень, коли відбувалося масове зібрання людей, зокрема, в костелах) та вбивали всіх. До участі в «антипольській акції» (означення, що ним користувалися в документах ОУН) намагалися залучити українських селян із навколишніх сіл, що особливо болісно закарбувалося в пам'яті жертв. Хоча пізніше апологети УПА подеколи намагалися зобразити Волинські події як «спонтанний народний бунт», «селянську помсту за роки принижень» (слова останнього командира УПА Василя Кука), немає сумнівів, що ці дії було мобілізовано ОУН. Згодом польське підпілля почало створювати загони «самозахисту», які не тільки захищали польське населення, а й проводили власні каральні операції проти українців. Утім, ставити знак рівності між діями українських та польських партизанів на Волині некоректно. Загалом під час Волинської різанини було вбито близько 60 тисяч поляків. У рамках «самозахисту» та помсти було вбито 2–3 тисячі українців. Якщо в українській пам'яті про війну Волинь не посідає помітного місця, то в польській це один із чільних сюжетів.

Наведена на самому початку цитата з'явилася в шкільному підручнику після спільного звернення польського та українського парламентів, що його Верховна Рада 2003 року (на шістдесятиріччя Волинських подій) підтримала лише під тиском президента Кучми і з перевагою лише в один голос. Цікаво, що на п'ятдесятиріччя трагедії 1993 року польська політична та інтелектуальна еліти, принципово налаштовані на нормалізацію від-

⁴³ Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960*, Warszawa, 2006; Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji "Wisła". Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków, 2011.

носин із Україною, свідомо намагалися надмірного не акцентувати питання «Волинської різанини», припускаючи, що молодій українській державі треба зміцніти, аби набратися зрілості й відповідально поставитися до темних сторінок національної історії⁴⁴. Тому на початку 1990-х офіційна Польща набагато більше говорила про засудження повоєнної операції «Вісла», у рамках якої вглиб Польщі було депортовано українське населення з прикордонних територій.

2003-го, коли з часу Волинських подій минало 60 років, офіційна Варшава таких поступок уже не робила. А президент Кучма, для якого хороші взаємини з Польщею важили чимало, посприям, щоби декларація пройшла через український парламент, та разом із тим не вжив заходів, аби проблема набула ширшого суспільного розголосу в Україні. Тож не дивно, що імітоване «опрацювання минулого», помножене на спадщину советської політики амнезії, коли навіть чимало професійних істориків і гадки не мали про Волинські події, мало такий результат: за даними соціологічних опитувань 2003 року, 48,9% українців зовсім нічого не знали про польсько-український конфлікт 1943 року⁴⁵.

Указ президента Ющенка про присвоєння Степанові Бандері звання «Герой України» у Польщі відчитали насамперед крізь призму пам'яті про Волинь, хоча особисто Бандера з 1941 року перебував під вартою в німецькому концтаборі Заксенгавзен. А на початку президентського

⁴⁴ Докладніше про це див.: Гжегож Мотика, «Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях», *Україна Модерна*, 2009, т. 4 (15), с. 127–136.

⁴⁵ Bogumiła Berdychowska, «Українцы wobec Wołynia», *Zeszyty Historyczne*, 2003, t. 146, s. 69. Ця стаття – найповніший виклад українських дискусій про Волинь, які передували спільному зверненню парламентів Польщі та України.

терміну Віктора Януковича тему Волині вперше свідомо наголосили політичні противники реабілітації УПА.

Нагадаю, що встановлюючи у 2000-ні роки пам'ятники жертвам УПА, Компартія України мала на думці винятково жертви серед советських громадян (пам'ятники в Симферополі та Луганську). Зорганізовану ж навесні 2010 року від імені «російськомовних українців» виставку в Українському домі було вже присвячено «польським та єврейським жертвам УПА». Патроном виставки, який вирішив, що має право говорити від імені «російськомовних українців», виступив депутат від Партії регіонів Вадим Колесніченко. Цей захід не мав нічого спільного з критичною рефлексією над темними сторінками власної історії. Мета виставки була інша – спровокувати внутрішньоукраїнські суперечки, протиставити винятково героїчну пам'ять про Червону армію однозначному за судженню «посібників фашистів». Колесніченко й компанія легко затаврували традицію, з якою не відчували ніякого зв'язку.

Ще цікавіше інше: партнерами Колесніченка стали деякі польські «кресові» організації, що активно експлуатують тему Волинської різанини та інших злочинів проти поляків (зокрема, скоєних советською владою). Представники цих організацій не додумалися спочатку поцікавитися в українських викривачів УПА їхнім ставленням, наприклад, до Сталіна чи пакту Молотова-Рибентропа і стали союзниками людей, які часто виправдовують сталінські злочини (зокрема й Катинський розстріл польських офіцерів).

Найважливіше в цій історії те, що внаслідок безвідповідальних політичних маніпуляцій укотре ускладнилася сама можливість серйозно рефлексувати про Волинь 1943 року. Тим більше, що специфіка Волинської теми в тому, що українці в ній постають не як жертви або, що-

найменше, як не тільки жертви. У советському пропагандистському образі «бандерівців – посібників фашизму» про Волинську різанину не згадували. У націоналістичному наративі про війну цю тему також оминали увагою, розмах антипольської акції применшували, а роль жертв відводили тільки українцям.

У постсоветських інтерпретаціях Волинських подій одним із ключових став аргумент про те, «хто перший почав». Волинську акцію УПА інтерпретували як відповідь на політику дискримінації українців у міжвоєнній Польщі (яка, поза сумнівом, такою і була, але таки ніколи не сягнула методів «антипольської акції» УПА чи репресій в ССРСР). Українські історики згадали й польську політику нищення православних церков на Холмщині 1938 року, коли за 60 днів знищили 127 храмів. Хоча довести прямий зв'язок між подіями на Холмщині й на Волині більш ніж проблематично, у літературі навіть з'явився вираз «Холмсько-Волинська трагедія».

Сенс таких побудов простий: почали *не ми*, отже, найбільша відповідальність лежить не на нас. Про те ж саме йдеться, коли згадують наміри німецьких окупантів «улаштувати зіткнення українців і поляків Волині». Про ці наміри говорити доречно, але ними аж ніяк не вичерпується феномен спланованих масових убивств мирного населення. Мабуть, відчуваючи це, Володимир Сергійчук вважав за потрібне применшити масштаб убивств і заодно поставити з ніг на голову тезу про геноцид: «Збройні виступи проти окремих польських сіл на Волині були спричинені тим, що їх жителі стали допомагати як німцям, так і радянським партизанам у геноциді українців». Втім, є й інакші українські публікації. Андрій Заярнюк в одному зі львівських збірників статей про Волинську трагедію назвав цю подію «етнічною чисткою» і закликав колег досліджувати поведінку учасників убивств,

спираючись на традицію вивчення проблеми «звичайних людей» – виконавців масових убивств ув історіографії Голокосту⁴⁶. Ігор Льюшин, автор найсерйознішої української монографії про польсько-українське протистояння часів війни, кваліфікував дії УПА як однозначно злочинні⁴⁷. Але не ці публікації задають тон в Україні. Одна з причин – контекст розвитку політичного й культурного життя сучасної України, що його багато інтелектуалів прочитують як «незавершену деколонізацію».

Саме тому Микола Рябчук писав: «Українська ліберальна інтелігенція не може ставитися до українського націоналізму так само, як польська – до польського, чи російська – до російського: адже становище українців у сьогоденній Україні є далеко не таким самим, як становище росіян у Росії чи поляків у Польщі»⁴⁸. Тому багато хто переконаний, що говорити про темні сторінки історії націоналістичного підпілля можна і треба тільки після офіційного визнання УПА (як відомо, усі спроби ухвалити відповідне рішення у Верховній раді закінчувалися невдачею).

Ярослав Грицак запропонував «компромісну» тезу про те, що відкриття темних сторінок історії УПА важливе для збереження її антисоветських і антинімецьких операцій як символу українського патріотизму:

...якщо я поділяю захоплення нею [УПА – А. П.] та виводжу себе – принаймні почасті – з її традиції, то мушу

⁴⁶ Андрій Заярнюк, «Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема», *Волинь і Холмщина 1938–1947: Польсько-українське протистояння та його відлуння / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 10, 2003, с. 261–286.

⁴⁷ Ігор Льюшин, *УПА і АК. Протистояння у Західній Україні (1939–1945 рр.)*, Київ, 2009.

⁴⁸ Докладніше про таку аргументацію див. текст «Про (не)можливість ліберального націоналізму в Україні» у цій книжці.

визнавати її окремі прорахунки й навіть злочинний характер рішень її певної частини, як-от у випадку з анти-польською акцією на Волині⁴⁹.

У статті Грицака фактично запропоновано стратегію сучасної реабілітації ОУН і УПА, збереження за ними почесного місця в національному каноні. Визнання злочинності «рішень її певної частини» тут підпорядковано «захопленню» та повазі до боротьби підпілля. А втім, більшість українських читачів сприйняла текст Грицака як «іконоборницьку» атаку на національні святині. Зокрема, читачі виявилися не готові сприйняти тезу про нерівність методів і жертв антипольської акції УПА. Цю акцію (автор унікав слів «різанина», «етнічна чистка» чи, тим більше, «геноцид») Грицак оцінив так:

За нормами міжнародного права вона була воєнним злочином, з воєнно-політичного погляду – цілком безглуздою; адже вирішальну роль в етнічному вичищенні Волині і Галичини від поляків відіграли не дії УПА, а рішення Сталіна та його домовленості з союзниками у Ялті⁵⁰.

Грицакової пропозиції майже ніхто не почув. Шкільний підручник, як і масова свідомість, загалом відтворює образ України як колективної жертви – і комуністичного, і нацистського режимів, і «польсько-шляхетського панування», і «турецько-татарської агресії». У такій перспективі питання про відповідальність за власну історію видається просто недоречним – надто, якщо,

⁴⁹ Ярослав Грицак, «Тези до дискусії про УПА», у кн.: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом*, Київ, 2004, с. 111.

⁵⁰ Там само, с. 104. У контексті тези про «безглуздість» варто нагадати, що підпілля ніяк не могли знати, яких саме рішень дійдуть Сталін із союзниками. Припускаю, що їм ішлося про те, аби вплинути на ці рішення і, по змозі, задати їм певні рамки.

як написав один із найвизначніших українських націоналістичних істориків, «методи боротьби диктує націягнобитель»⁵¹. Принципово важлива особливість української пам'яті про Другу світову війну – це, як видається, відсутність суспільного консенсусу та спільного для абсолютної більшості населення країни образу війни. Націоналісти охоче говорять про злочини ССРСР, але не націоналістичного підпілля; комуністи – про жертви УПА, але не про методи советизації Східної Галичини чи поведінку Червоної армії у Східній Пруссії; а більшість населення – байдужа до воєн пам'яті, попри те, що його в них весь час намагаються втягти. Так виникає нація без спільної історичної пам'яті, але з білосніжно чистим сумлінням.

2011

Постскрипtum, або Про перспективи дослідження Волинської різанини

Тема Волині стала одним із полігонів прімітивної політичної поляризації в Україні. На рівні суспільному Україна надалі не розуміє, наскільки ця тема важлива для польської пам'яті про Другу світову війну (в українській же пам'яті вона маргінальна й надалі майже неznана). А в історіографії ми залишаємося на рівні суперечок про висмикнуті з контексту джерела: чи про протоколи допитів повстанців, чи про свідчення радянських партизанів.

Дозволю собі помріяти про те, як цю прикру ситуацію можна було би змінити. Найпростіший перший крок – спробувати ліпше ознайомитися з польською історіографією, для почину переклавши українською згадані пови-

⁵¹ Ярослав Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду». *Історична есеїстика (1989–2009)*, Київ, 2011, с. 285.

ще книжки Гжеґожа «Українські партизани 1942–1960» (2006) та «Від Волинської різанини до акції “Вісла”». Польсько-український конфлікт 1943–1947» (2011).

Наступний, набагато важчий крок – широке дослідження Волинських подій із залученням усіх джерел: і офіційних, і усних, і – не останньою чергою – археологічних. Чому б Україні не ініціювати створення міжнародної комісії істориків для дослідження масових поховань на Волині? Відповідна ініціатива 2013-го, «ювілейного», року могла би стати гідним сучасної європейської держави проєктом, який мав би неабияке символічне значення на тлі повсякчасних політичних маніпуляцій навколо проблеми.

Наступний перспективний крок можна назвати методологічним. В абсолютній більшості українських публікацій про Волинь майже не йдеться про війну як таку. Замість аналізу ситуацій невизначеності та свободи, гідності і страху, випадковості та примусу маємо сухе доведення очевидної теореми за схемами ОУНівської пропаганди. Маємо абстрактні «обопільні воєнні злочини», але фактично не маємо жертв – конкретних людей із їхніми конкретними історіями життя й смерті. Замість інтерпретації насильства отримуємо соціологічно та психолічно порожні й невірогідні загальники про «селянську жакерію» (термін родом із тієї-таки оунівської пропаганди).

Історія українсько-польського насильства часів війни чекає на інтепретативні підходи, що їх могли би підказати історично-психологічні студії проблем виконавців і жертв⁵², та, зрештою, уважне, аналітичне прочитання та-

⁵² Серед оглядів численної літератури про це питання хорошим вступом може бути: Michael Wildt, «Blick in den Spiegel. Überlegungen zur Täterforschung», *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 2008, b. 19, h. 2, s. 13–37.

ких спогадів, як, приміром, «За східним обрієм» Данила Шумука⁵³.

Нові перспективи Волинської теми нерозривно пов'язані також із принциповою опозицією до історичних маніпуляцій. Не випадає далі приховувати, наприклад, практику переписування джерел, до якої не раз вдавалася ОУН. Наведу тільки один приклад: у жовтні 1943 року спеціальне розпорядження крайового Проводу ОУН на західноукраїнських землях наказувало створити

...спеціальну збірку документів, які б твердили, що протижидівські погроми і ліквідації проводили самі німці, без допомоги української поліції, а натомість перед розстрілами спонукали жидівський комітет... підтверджувати співвиконність української поліції в акціях⁵⁴.

І нарешті одне засадниче зауваження щодо публічного виміру обговорення Волинської та будь-яких інших «проблемних» історичних тем. Україну старанно переконують, що вона приречена на *вибір між двома Т*: Табачником і Тягнибоком. За такою логікою, будь-яка критика націоналістичних текстів незворотно робить із її автора прихильника «Русского единства», а будь-яка присуття критика советського міту «Великої Вітчизняної» нібито можлива тільки з бандерівської перспективи. На мою думку, *вибір між двома Т* не є насправді ніяким вибором. А пошук Україною виходу за його межі – це вже питання не просто розумових вправ, а її виживання як суспільства і держави.

2013

⁵³ Данило Шумук, *За східним обрієм. Спомини про пережите*, Париж, 1974. Видавництво «Смолоскип» імені Василя Симоненка видало цю книжку з редакторською приміткою, що «деякі оповіді» та «висновки у діалогах» про націоналістичне підпілля «не відповідають історичній дійсності», але до тексту не втручалось.

⁵⁴ Цит. за: Тарас Курило, Іван Химка, «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна Модерна*, 2008, т. 2 (13), с. 260.

Волинь 1943. Актуальні польські дискусії

Річниця Волинської різанини – масових убивств цивільного польського населення, влаштованих частиною українського націоналістичного підпілля під час Другої світової війни – обговорюється в Польщі набагато жвавіше й змістовніше, ніж в Україні. В цій статті я намагатимусь стисло проаналізувати найважливіші польські дискусії, що відбулися у червні-липні 2013 року, і показати їхній не тільки польсько-український, а й внутрішньопольський вимір. Наприкінці я запропоную кілька міркувань стосовно українських ініціатив, які загалом показують, що Україна відповідає на польські ініціативи реактивно, але не креативно.

У чому згодні історики

Польські фахівці з волинської тематики (від Гжеґожа Мотики до Владіслава Філяра, від Гжеґожа Грицюка до Еви Семашко) згодні у тому, що антиполь-

ську акцію на Волині та в Східній Галичині, жертвами якої стали бл. 100 тисяч цивільних осіб, зорганізувало українське підпілля й що вона мала геноцидний намір (тобто, йшлося про винищення поляків як національної групи на певній території, потрактованій як українські етнічні землі). Для правничого та багатьох історіографічних означень геноциду ключовим є саме доведення *наміру* знищити певну групу. Як не раз наголошував у своїх публікаціях Гжегож Мотика, кваліфікація певної історичної події як геноциду жодним чином не применшує страждань інших жертв, зокрема з українського боку, але вказує на мету зорганізованого масового вбивства⁵⁵.

Загальноприйнятими в польських наукових публікаціях є також слова «злочин» й «етнічна чистка», але не «Волинська трагедія». Директор Інституту національної пам'яті Лукаш Камінський, принципово наголосив, що у випадку злочину завжди є виконавці й відповідальні, натомість, трагедії – це щось, що могло статися випадково, само собою⁵⁶. Аналітик варшавського Осередку східних студій Тадеуш Ольшанський влучно ілюстрував відмінність «злочину» від «трагедії» на прикладі українського слововжиття, коли прихильники національного наративу говорять про Голодомор як «геноцид», але про Волинь як «трагедію», натомість, прихильники совєтської нарації згідні назвати Волинь «геноцидом», але Голодомор вже звать «спільною трагедією радянського народу»⁵⁷.

⁵⁵ Grzegorz Motyka, “Zbrodnia wołyńska: prawda i demagogia”, *Gazeta Wyborcza*, 18 czerwca 2013, s. 8.

⁵⁶ Łukasz Kamiński, “Wołyńskie pomieszanie pojęć”, *Rzeczpospolita*, 16 czerwca 2013.

⁵⁷ Tadeusz A. Olszański, *Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Dylematy polityki historycznej Ukrainy*. Warszawa, 2013, s. 38.

Також польські історики згідні у тому, що сплановану антипольську акцію некоректно прирівнювати до спрямованих проти цивільних українців операцій відплати, жертвами яких стало не менше 10 тисяч осіб. Натомість, питання про оцінку власне відплатної акції є предметом суперечок. Якщо деякі автори (зокрема, Ева Семашко) намагаються її фактично виправдати, стверджуючи, що мало не більшість загиблих тоді українців звинили у вбивствах поляків, то інші історики (насамперед Гжегож Мотика) однозначно засуджують «відплату» на мирному українському населенні і вважають її нічим іншим, як воєнним злочином. І то Мотика застерігає: «Навіть однозначно критична оцінка польських акцій відплати на українському цивільному населенні у жодному разі не ставить знаку рівності між спланованим винищенням поляків на Волині та Східній Галичині та локальними відплатними акціями»⁵⁸.

У польській історіографії можна почути заклики до розширення теоретичних і тематичних перспектив теми, зокрема, у контексті мікроісторії, історії насильства, порівняльного дослідження масових убивств. І фахівці згідні щодо важливості «однозначного й безумовного» засудження однієї з найбільших масакар цивільної людності під час Другої світової війни.

Польська правниця й «кресові» середовища

Якщо президент Лех Качинський був послідовним продовжувачем східної політики Єжи Гедройця й дотримувався засади терплячості й обережності у трактуванні важких питань польсько-української історії,

⁵⁸ Grzegorz Motyka, *Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci*. Gdańsk, 2013, s. 57.

то нині партія «Право і справедливість» на чолі з його братом Ярославом набагато чіткіше солідаризується з «кресовими» середовищами. Втім, зображати позицію польської правниці щодо Волині як монолітну було би спрощенням. Окрім того, хоч автори, яких можна окреслити як «правих», частіше послуговуються «кресовою» риторикою, вона не є винятково їхньою прерогативою, – достатньо, приміром, згадати про активність селянської Польської народної партії (PSL) в ініційованні сеймової постанови про геноцид.

Багатьом публікаціям, що їх я пропоную окреслити як «кресові», властива мова оповіді про Волинь як про «польський Голокост» (навіть якщо такого означення у них прямо не вжито). Поляків, які пережили різанину, називають, подібно до євреїв, що пережили Голокост, «*osaleli z Zagłady*», а їхні спогади пропонують сприймати з повною довірою, як Ян Томаш Грос запропонував сприймати спогади тих, хто пережив Шоа⁵⁹. Часто звучать тези про вшанування «праведників», тобто, українців, які допомагали полякам на Волині, за аналогією з ушануванням «праведників народів світу», які рятували від смерті євреїв. Подеколи трапляються й відверто перебільшені тези про те, що Організація українських націоналістів від самого заснування 1929 року запланувала «остаточне розв'язання польського питання» (аналогія з Голокостом і тут очевидна: Третій Райх прагнув до *Endlösung* питання єврейського).

«Кресові» середовища загалом приймають запропоноване Ришардом Шавловським окресленням Волинської різанини як *genocidium atrox*, тобто, геноциду з особливою жорстокістю, що «перевищує» жорстокість

⁵⁹ Докладніше про це див. у наступному есеї цього розділу «Про довіру до джерел: “своїх” і “чужих”».

советських і німецьких злочинів⁶⁰. За словами іншого автора, «ніколи поляків не вбивали так звірячо, як на Волині і в Східній Галичині». У тому ж дусі витримано тези про те, що ідеологія українського інтегрального націоналізму «у вихваленні убивства, в дикій апології жорстокості перевищує решту націоналізмів, укупі з гітлерівським»⁶¹. У цій самій логіці – свідомі та несвідомі завищення кількості убитих, коли говориться про «майже» або «понад» 200 тисяч польських жертв.

Трапляються в «кресових» публікаціях і прояви мови ненависти, коли Україну називають у польському тексті «самостійною» (цікаво, що це ж таки слово вподобали і російські українофоби), а виконавців злочину – «вбивцями з-під знаку тризуба». І то, з одного боку, представники «кресових» середовищ час од часу наголошують, що винуватцями Волинської різанини є не всі українці, а тільки члени ОУН. Але з другого боку, журналіст правого тижневика «Do Rzeczy» дозволяє собі таке от питання до Еви Семашко: «Нечувані злочини під час бунту Хмельницького, Коліївщини, Уманської різні, й нарешті акції ОУН-УПА спричинили те, що багато поляків приписує українцям схильність до особливої жорстокості, звірячості. Чи згідна пані з тим, що ця риса вирізняє українську націю?». До честі пані Семашко слід сказати, що на таке відверто расистське запитання вона відповідає: ні!⁶².

Абсолютній більшості «правих» публікацій відчутно бракує засадничого відмежування від кричущих помилок і очевидних перебільшень, що періодично трапляються в

⁶⁰ Ryszard Szawłowski, «Trzy ludobójstwa», *Nasz Dziennik*, 28 marca 2008.

⁶¹ Rafał A. Ziemkiewicz, «Wołyń – anatomia niepamięci», *Do Rzeczy*, № 21, s. 70.

⁶² Ewa Siemaszko, «Genocidium atrox», *Historia Do Rzeczy*, 2013, № 5, s. 12.

«кресових» текстах, як-от твердження редактора додатку «Історія» у часописі «Do Rzeczy»: «Україна – принаймні її західна частина – справді стала тепер країною тільки для українців. Мрія Степана Бандери здійснилася»⁶³, або «висновування» антипольськості Андрея Шептицького з того, що митрополит писав слово «поляки» з малої літери (у польській мові, на відміну від української, назви всіх національностей пишуть з великою літери)⁶⁴. А дорівнювання у «кресових» текстах Української Греко-Католицької церкви до бандерівців⁶⁵ фактично наслідують кліше сталінської пропаганди, тільки у виконанні людей, що декларують свою антикомуністичну й антисоветську поставу.

Екзальтована емоційність більшості публікацій «з правого боку» відбиває властиве «кресовим» середовищам почуття недостатньої уваги Польської держави до Волинської теми. На цьому тлі вирізняється вдумливий текст Пйотра Сквєцінського в часописі «W Sieci», який прагне раціонально відповісти на запитання: чому волинські жертви функціонують у польській пам'яті набагато слабше за жертви советські? На самому початку, публіцист нагадує про те, що «волинська тематика – це омріяний інструмент російської політики», а ще нагадує про особливість панівної польської історичної мітології: культ Армії Крайової (АК) і визнання Советського Со-

⁶³ Piotr Zychowicz, «Zapomniane ludobójstwo», *Historia Do Rzeczy*, 2013, № 5, s. 9.

⁶⁴ Tadeusz Isakowicz-Zaleski, *Chodzi mi tylko o prawdę*. Warszawa 2012, s. 30–31. Пор. критику цих тез у: Grzegorz Motyka, *Cień Kłyma Sawura*, s. 79.

⁶⁵ Приміром, ксьондз Тадеуш Ісакович-Залеський прямо каже: «Греко-католицька церква співвідповідальна за постання і розвиток націоналістичної виразки на тілі української нації»: Tadeusz Isakowicz-Zaleski, «Українці робią krok w przepaść», *Do Rzeczy*, 2013, № 24, s. 30.

юзу таким самим ворогом незалежної Польщі, як Третій Райх. Саме у контексті цього культу проблема того, як мало провід АК зробив для допомоги полякам Волині, видається Сквєцінському досить небезпечною для панівного в Польщі міту⁶⁶.

Наступним викликом є питання про польську відплату, а також про польську «гранатову поліцію» під німецьким командуванням і про співпрацю із советськими партизанами, які на ділі більшою мірою, ніж АК, захищали цивільне польське населення від УПА. Нарешті, існує проблема класового характеру жертв: якщо в Катині загинув квіт польської інтелігенції, то на Волині гинули здебільшого неписьменні селяни, яких ще під час війни подеколи трактували як не цілком повноправних членів польської національної спільноти. Пйотр Сквєцінський наголошує: «Ми не хочемо пам'ятати, що польські політичні практики принижували й упосліджували українців» й критикує «близьку нашим серцям легенду кресів, де всі національності жили як брати»⁶⁷.

Ліберальні середовища, «Gazeta Wyborcza» і нові ліві

Найбільша й найвпливовіша польська щоденна «Gazeta Wyborcza» присвятила влітку 2013 року Волинській тематиці десятки матеріалів. Її головний редактор Адам Міхнік у передмові до спеціального додатку, підготованого для «Gazety» Інститутом національної пам'яті, закликав до вразливості на українське бачення історії й самокритичної постави поляків. Свій невеличкий текст Міхнік почав із тези про те, що «українці у між-

⁶⁶ Piotr Skwieciński, «Wołyń. Dlaczego nie pamiętamy», *W Sieci*, 2–7 kwietnia 2013, s. 69.

⁶⁷ *Ibid.*, s. 70.

воєнній Польщі почувалися нацією під чужою окупацією», а потім нагадав, що під час війни «українці не мали монополії на жорстокість»⁶⁸.

«Чи не стати нас – нації, позбавленої 123 роки власної держави – на спробу зрозуміти трагедію української нації, яка раз по раз не з власної вини ставала жертвою чужих урядів»? Цей заклик Міхнік доповнює пропозицією не відтворювати поширений в комуністичній Польщі пропагандистський образ «українця-різуна» й звертається до двох народів: «Будьмо, поляки і українці, мудрішими за наших дідів і прадідів. Не ми копали тоді ями для помордованих. Не розкопуймо їх легковажно сьогодні». У дописі головного редактора «*Gazety Wyborczej*», як і в багатьох інших публікаціях, немає слова «геноцид», натомість, наголошено на потребі «відповідального патріотизму», що передбачає насамперед розмову про власні історичні провини. Для розуміння Міхнікової постави варто пригадати не раз постульовані ним загрози, що походять від польського націоналізму й екстремізму⁶⁹. Серед полів протистояння цій загрозі – протидія утвердженню образу Польщі як «невинної жертви усіх інших», а також блокування можливої політичної мобілізації навколо Волинської мартирології⁷⁰.

Саме тому, на мою думку, ліберальна й секулярна «*Gazeta*» надає таку вагу ініціативам церковного діалогу й порозуміння, а Міхнік, вибудовуючи свій текст як антитезу до «кресового» наративу, пояснює важливе у

⁶⁸ *Gazeta Wyborcza*, 22–23 czerwca 2013, s. 1.

⁶⁹ Див., приміром: Adam Michnik: *Ile dać wolności przeciwnikowi, Kim są Polacy?* Warszawa, 2013. s. 8–36.

⁷⁰ «Загрозу вибуху неконтрольованих національних емоцій» та «роздмухування націоналістичної істерії» внаслідок акцентування Волинської річниці прямо обіцяє публіцист «*Gazety*» Войцех Мадзярський: Wojciech Madziarski, «Niebezpieczna rocznica wołyńska», *Gazeta Wyborcza*, 11 lipca 2013, s. 2.

польській дискусії питання про виняткову жорстокість убивств на Волині специфікою селянських бунтів: «Конфлікт, здається неминучий, прибрав винятково жорстоких форм, як усі селянські повстання»⁷¹.

Польський політик українського походження та працівник «Gazety» Мірослав Чех виступив на її шпальтах з закликом до громадянського підходу, до пам'яті про Волинь, у центрі якого мало б лежати усвідомлення того, що з обох боків гинули польські громадяни⁷². Така громадянська логіка уже не раз наголошувалася у польських дискусіях про Голокост, хоч варто пам'ятати, що історія Волинської різанини й відплати за неї, як і історія Голокосту – це саме історія іншування за етнічним й аж ніяк не за громадянським принципом.

Чи не найдалі у запереченні польського мартирологічного нарративу пішов головний редактор неомарксистського часопису «Krytyka Polityczna» Славомір Сераковський. Він рішуче виступив проти потрактування Волинської різанини як «геноциду» (на тій підставі, що йшлося не про повне фізичне винищення тамтешніх поляків, а про здобуття контролю над територією), закликав «не закидати українцям браку відповідної заангажованості у порахунок з власними провинами», і, головне, наголосив на важливості самокритичного усвідомлення польської традиції як «імперської»⁷³. За Сераковським, «поляки не допускають до себе інформації, що ми були поневолювачами України, такими самими, як Росія щодо нас». Наго-

⁷¹ *Gazeta Wyborcza*, 22–23 czerwca 2013, s. 1. Ця теза парадоксальними чином повторює пропагандистське твердження пропаганди ОУН про Волинську «жакерію».

⁷² Mirosław Czech, «Polska nie tylko Polaków», *Gazeta Wyborcza*, 12 czerwca 2013. Ця стаття побудована як політична критика наукової позиції Гж. Мотики.

⁷³ Sławomir Sierakowski, «Nie poganiajmy Ukraińców do rozliczeń», *Gazeta Wyborcza*, 10 lipca 2013, s. 10.

лошення цієї тези, у якій послідовний критик польської правниці фактично підіграє українському націоналістичному нарративу, править тут за обґрунтування вельми банальної думки: «Ми ні в чому не кращі за українців. І ні в чому не гірші. Так само як і за росіян, бо нації не є добрими і поганими»⁷⁴.

Слово від свідків

Серед польських публікацій про Волинь особливе місце посідають три тексти представників наукових і політичних еліт, що особисто пережили Другу світову війну. Всі три написано виваженою мовою, вільною від пропагандистських кліше; всі три наголошують парадоксальну природу Волинської різанини, але, водночас, кажуть про польські провини перед українцями; всі три засвідчують емпатію до українського нарративу і наголошують на стратегічній важливості добрих взаємин з Україною.

Директор Наукового закладу Оссолінеум у Вроцлаві Адольф Юзвенко, що дитиною вижив в етнічній чистці в Галичині завдяки допомозі української родини, завважає, що антипольська акція УПА була геноцидом, але генезу насильства варто шукати в польсько-українських взаєминах. Віг також говорить про потребу розуміння трагічної повоєнної історії УПА та висловлює переконання: «Я не вірю, що до перепросин можна будь-кого змусити ззовні»⁷⁵.

Колишній міністр закордонних справ Польщі Адам Даніель Ротфельд, який вижив у Голокості завдяки ро-

⁷⁴ Sławomir Sierakowski, «Polacy nie są lepsi od Ukraińców», *Rzeczpospolita*, 11 lipca 2013, s. A11.

⁷⁵ Adolf Juzwenko, «Potrzeba ciepłości», *Gość Niedzielny*, 2 czerwca 2013, s. 24.

дині Шептицьких, свої розважання про Волинь почав з роздумів про «потенціал зла в людській природі», а масову участь у вбивствах поляків пояснив «реакцією на багатопоколіннєве приниження українців». Професор Ротфельд чітко зазначив: Польщі принципово важливо «позбуватися почуття вищости (щодо України – А. П.), надалі присутнього в частині нашого суспільства»⁷⁶ та розповів про важливість низових двосторонніх ініціатив, зокрема, про підтримувану ним ідею створення Дому польсько-українського сусідства в рідній парафії блаженного Омеляна Ковча, греко-католицького священника, замордованого у Майданеку, який під час війни допомагав полякам, хоч сам зазнав дискримінації від польської влади за міжвоєнних років.

Нарешті історик й колишній член Армії Крайової Владислав Філяр чітко наголосив: «Слід віддати шану жертвам, але нікого не змушувати, аби перед нами ставали на коліна»⁷⁷.

Довкола ухвали Сенату

Ухвалу польського Сенату від 20 червня 2013 року про вшанування жертв «етнічної чистки, що мала ознаки геноциду» не раз інтерпретували в Україні як недружній чи навіть антиукраїнський крок, попри те, що вона постала внаслідок політичного компромісу. Сам факт вшанування десятків тисяч польських жертв, які здебільшого спочивають дотепер в безіменних могилах, не має в собі нічого «антиукраїнського». В ухвалі Сенату згадано і дискримінаційну національну політику міжвоєнної Польщі, і польські акції відплати. Натомість, у

⁷⁶ Adam Daniel Rotfeld, «Czas pogardy», *W drodze*, 2013, №. 7, s. 92, 96.

⁷⁷ *Gazeta Wyborcza*, 22 czerwca 2013, dodatek «Wołyń 1943. Przed 70. rocznicą zbrodni», s. 3.

ній немає запропонованого «кресовими» середовищами встановлення 11 липня офіційним Днем пам'яті.

Уже після прийняття ухвали маршалок Сенату Богдан Борусевич не раз публічно наголошував: «Нам ідеться не про відповідальність українців, але про відповідальність членів ОУН і УПА», «ми не обтяжуємо жодною відповідальністю Українську державу»⁷⁸.

Найцікавішим у цій історії є те, що польські політики загалом виявилися набагато відповідальнішими, тактовнішими й коректнішими за депутатів Верховної Ради України, що закликали Сейм визнати Волинську різанину «геноцидом», покликаючися при цьому на пропагандистські публікації комуністичних часів (про них нижче). Истога частина польського політукуму усвідомлює специфіку пам'яті про війну в Україні, яка, за влучним словом Тадеуша А. Ольшанського, з одного боку, не може відмовитися від пам'яті про Велику Вітчизняну війну, а, з другого, відкинути позитивну пам'ять про УПА⁷⁹.

Українські відповіді

У польській розмові про Волинь гостро відчутно спрагу за розумінням (чи хоча б його спробами) з українського боку. Гострота цієї спраги, помножена на недостатнє розуміння реалій пострадянської України подеколи призводить до того, що в Польщі пам'ятники Степану Бандері вважають «ушануванням убивці поляків», а будь-яку українську критику чи засудження УПА автоматично вважають пропольськими. Саме на цьому, як і на відзначеній Пйотром Сквєцінським «зручності» Волинської теми для офіційної російської історичної політики, намагалися зіграти депутати від Партії регіонів

⁷⁸ *Gazeta Wyborcza*. 22–23 czerwca 2013, s. 3.

⁷⁹ Tadeusz A. Olszański, *Miejsce UPA.*, s. 5.

та Компартії у листі до польського Сейму. Найкращим індикатором того, наскільки цей лист далекий і від критичного переосмислення минулого, і від вразливості на польську пам'ять, було б запитання його авторам про Катинський злочин. Немає сумнівів, що ті з них, хто про це чув, назвали б виконавцями розстрілу німців.

Польська й українська історичні дискусії асиметричні. Українська пам'ять істотно менш консенсусна, регіональна забарвленіша й віддаленіша від європейських дискурсів про Другу світову війну. Попри це, Україна таки шукає мову оповіді про темні сторінки власної історії й поступово наближається до розуміння того, що історія УПА не обмежується Волинською різаниною, але без неї вона неповна. У цьому сенсі Волинська тема важлива передусім для самої України та її європейської інтеграції. Можна тільки шкодувати, що на політичному рівні усвідомлення цього бракує, що засвідчила і відсутність представників офіційного Києва на варшавській конференції «Волинський злочин – історія, пам'ять, освіта» (27–28 червня 2013) під патронатом президента Польщі, і відмова Віктора Януковича приїхати на урочистості до Луцька через «об'єктивні причини», тобто через відпустку у Криму.

Про довіру до джерел: «своїх» і «чужих»

1 825 року з нагоди п'ятдесятиріччя битви під Банкер-Гіл – однієї з найважливіших у Війні за незалежність США – Масахузетське історичне товариство вирішило зібрати спогади ветеранів. Результат цієї ініціативи глибоко розчарував спеціально створену комісію істориків. Вона визнала зібрані мемуари з історичного боку непотрібними і схарактеризувала більшість із них як «ненадійну та цілком брехливу суміш поганої старечої пам'яті та нездорових вигадок». Вердикт істориків був однозначним: «Вони [ветерани – А. П.] надто звикли розповідати свої історії у стилі дідусевих казочок, вражаючи уяву односельців, і вже не здатні відрізнити те, що спостерігали та чинили самі від того, що прочитали, почули або побачили уві сні»⁸⁰.

⁸⁰ Цит. за: Peter Novick, *The Holocaust in American Life*. New York, 2000, p. 351.

Звісно, науковці ліпше знали, що саме відбулося під Банкер-Гіл. І їх, принаймні 1825 року, не зацікавило, чому «цілковито брехливі» оповіді стали саме такою, а не іншою, вигадкою? За пів століття, що минуло від дня битви, пам'ять про неї безпосередніх учасників, звісно, заадаптувалася до очікувань і смаків аудиторії (реальної чи уявної). Чи були однаковими «дідусеві казочки» у виконанні різних ветеранів у всіх деталях чи таки вони відрізнялися? І, якщо збіги були, попри відсутність особистих контактів між людьми, які їх відтворювали, чим це можна пояснити? Всі ці напрочуд цікаві питання залишилися поза увагою комісії Масачузетського історичного товариства.

Історики дотепер часто надають перевагу офіційним документам (як нібито об'єктивнішим й достовірнішим) перед особистими спогадами. Такий підхід, зокрема, продемонстрував Володимир В'ятрович у публікаціях з історії Української повстанської армії та «польсько-української війни». Критики його побудов звернули увагу, що майже безмежна довіра автора до документів ОУН і УПА сусідить із майже цілковитим нехтуванням особистих свідчень, зокрема, польських і єврейських.

Дозволю собі навести довгу цитату з рецензії польського історика Анджея Земби:

Міркуючи на рівні підручника про ненадійність людської пам'яті та залежність особистих спогадів від пам'яті колективної, В'ятрович намагається усунути з поля зору найнебезпечнішу для його історичної фікції групу джерел, адже індивідуальні свідчення важать передусім для оцінки кількісних даних про масштаби геноциду. Сімейна пам'ять, що фіксує імена, вік, дату й обставини смерті близьких, незамінна за відсутності офіційних статистичних джерел... Праці Владислава й Еви Семашків, що її В'ятрович не визнає, – це найкращий доказ наукової прийнятності такого типу дже-

рел. Методика цих істориків базується на верифікації сумарних даних про кількість убитих поляків із конкретними особистими даними, зібраними в родинах. Такий підхід дозволив їм зменшити загальну цифру загиблих до 133 тисяч, із яких приблизно 60 тисяч загинуло на Волині. Нині це фактично єдиний можливий метод дослідження... Підрахунки Семашків необхідно визнати, незалежно від того, подобаються вони кому-небудь чи ні⁸¹.

Встановити справжню кількість жертв Волинської різанини справді важко. Імовірно, це можна було би зробити точніше, якби українська влада надала згоду провести ексгумації на території Волинської області. А за методикою Семашків насправді не можна нічого «верифікувати», у ній приймають на віру сімейні історії. У двотомнику «Геноцид польського населення Волині, здійснений українськими націоналістами. 1939–1945», що його уклали ці історики, а також у тексті Анджея Земби постульовано презумпцію довіри до пам'яті поляків, які вижили.

Цікаво, що аналогічну тезу – тільки стосовно спогадів євреїв, які пережили Голокост, – максимально чітко сформулював Ян Томаш Грос у книжці «Сусіди»⁸². Грос постулював «афірмативне» ставлення до мемуарів тих людей, хто вижив під час Голокосту, посилаючись на виyantковість їхніх переживань.

У книжці про вбивство в Єдвабному Гроса не цікавили обставини, за яких виникали прийняті на віру особисті свідчення, або їхня залежність від місця й часу написання. Пам'ять кожної людини про минуле неоднакова в різні періоди її життя і змінюється залежно від обставин

⁸¹ Анджей Земба, «Мифологизированная “война”», *Ab Imperio*, 2012, № 1. Доступ: <http://net.abimperio.net/node/2575>

⁸² Детальніше про «Сусідів» та інші книжки Гроса див. у розділі «Історія Другої світової» з цього видання.

та часової й рольової зумовленості процесу «пригадування» (виступ у суді, інтерв'ю в медіях, особистий щоденник) – це потверджують і історичні приклади (назвуйте різні версії спогадів про пережите у Бабиному Яру Діни Пронічевої⁸³), і особистий досвід кожного з нас.

Постулат про прийняття на віру свідчень тих, хто вижив, став чи не найголовнішою мішенню для критиків Гроса. Намагаючись представити «Сусідів» не науковою, а саме публіцистичною книжкою, критики зазвичай не ставили питання: як публіцистичний характер публікації або уточнення різноманітних деталей того, що відбулося в Єдвабному, заперечує чи применшує власне факт убивства групою поляків своїх єврейських сусідів?

Тепер я би хотів передусім звернути увагу на те, що в польській науковій і публічній дискусії про пам'ять Другої світової війни типологічно схожі (якщо не ідентичні) підходи Гроса і Семашків оцінюють діаметрально протилежно. Читачі, які захоплюються працею Семашків з її очевидним наголосом на стражданнях поляків, зазвичай набагато менш схвально ставляться до розвідки Гроса, хоча в обох книжках запропоновано просту річ: першість голосу жертв. Тільки в одному випадку йдеться про жертви польські, а в другому – про єврейські.

І Грос, і Семашки відмовилися від серйозної історичної контекстуалізації спостережень і висновків тих, хто вижив. Семашки на понад двох тисячах сторінок двотомника навели дані про польські жертви, отримані від тих, хто вцілів на Волині. Грос писав своє «історичне мораліте» (означення Александра Смоляра) в блискучій есе-

⁸³ Див. спробу проаналізувати ці різночитання у: Karel C. Berkhoff, «Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records», у кн.: *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ed. by Ray Brandon, Wendy Lower, Bloomington, 2008, pp. 291–317.

їстичній манері. Це дуже різні книжки – за обсягом, за стилем, за світоглядом авторів. Однак завдяки запропонованому способу відчитування спогадів тих, хто вижив, можна порівняти якщо не самі праці, то їхнє сприйняття у Польщі.

Якщо уважно аналізувати польські дискусії і про Єдвабне, і про Волинь, неминуче постає питання про їх співвідношення (одразу зауважу, що я не поділяю одностороннього висновку деяких українських авторів що, мовляв, чи не всі розмови про Волинь – це антиукраїнська відповідь на важке для польського світобачення питання про відповідальність за Єдвабне). Виникає ще очевидніше питання: чому ми-історики і ми-читачі так охоче довіряємо одним джерелам і майже не звертаємо уваги на інші; чому щодо одних джерел ми відчуваємо спорідненість чи навіть ототожнюємо себе з ними, а інші дратують чи навіть провокують відторгнення?

І нарешті, чи може в сучасному світі існувати ідеальна несуперечлива історія і одна правда? У цьому контексті я хотів би навести цитату з книжки Ярослава Марка Римкевіча. Аби ту цитату зрозуміти (але аж ніяк не щоби принизити авторів письменницький талант) важливо зазначити, що Римкевіч має в сучасній Польщі репутацію «поета правиці», перед останніми президентськими виборами він виступив із поетичним посланням до Ярослава Качинського, а в книжці, що її я цитуватиму, прагне обґрунтувати виняткову вагу Варшавського повстання 1944 року (якого він був свідком як восьмирічна дитина), вважаючи його найважливішою подією в польській історії. Міркуючи про різночитання в польських спогадах про повстання, Римкевіч писав:

Правда про Варшавське повстання є в усіх цих версіях.
Їхній хаотичний, незрозумілий, заплутаний, поспіш-

ний, затемнений зміст – оце власне і є правда Повстання, оскільки в тисячах власне таких хаотичних, незрозумілих, заплутаних і поспішних версіях проявлялося, давало про себе знати, саме так представлялося тогочасне й пізніше життя тих, хто був тоді у Варшаві, хто пережив Повстання... адже немає нічого важливішого, немає правди, яка була би важливішою за правду життя, яка, без сумніву, складається з багатьох напівправд, чвертьправд, зі шматків різних правд, із їхніх частин, а також із багатьох таких правд, які загалом не є правдами, а, можливо, таки є, але тільки в певному сенсі... Усі спогади – з методологічної точки зору – однаковою мірою хороші та правдиві, оскільки оповідають те, що бачили і що пережили люди, які їх записували – тобто вони оповідають нам правду життя, яка є правдою Повстання⁸⁴.

Різничитання – як і збіги – у спогадах, навіть якщо вони неточні в деталях, важливі для історика як свідчення епохи (і тієї, що її описують, і тієї, коли творився відповідний текст). Зіставлення спогадів та їхньої «правдивості» не завжди можна (і потрібно) зводити до якоїсь *єдиної* правди. Тим паче, що мітотворення, вибірковість, упередженість – природні для людського сприйняття. І для реконструкції минулого в усій його складності саме вони важливі й цінні. Я свідомий того, що таке твердження впритул наближається до неприйняттого для мене тотального релятивізму. Однак саме на цій, такій тонкій і крихкій межі, саме у цій небезпечній близькості до власної протилежності й народжуються найглибші та найзахопливіші інтерпретації.

2012

⁸⁴ Jarosław Marek Rymkiewicz, *Kinderszenen*, Warszawa, 2008, s. 35–36.

Науково-популярне видання

Андрій Портнов

Історії для домашнього вжитку

Есеї про польсько-російсько-
український трикутник пам'яті

Літературна редакторка *Антоніна Ящук*

Художньо-технічна редакторка *Майя Притикіна*

Редакторки-асистентки *Тетяна Кучер-Томченко,*
Оксана Сичова

Корегування *Нонни Вислобокової, Світлани Гайдук*

Верстка *Ірини Собко*

Відповідальний за випуск *Андрій Мокроусов*

Підписано до друку 11.09.2013. Формат 84×108^{1/32}.

Гарнітура Georgia. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 18,0. Умовн. фарбовідб. 18,47.

Обл.-вид. арк. 12,8. Зам. № 13-670.

Видавець: СП «Часопис «Критика»»

ДК № 2189 від 18.05.2005

Свідоцтво про реєстрацію серія

А00 №039445 від 21.01.1997

01001, Київ-1, а/с 255

www.krytyka.com / krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел./факс + 38 044 235 8003;

office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. +38050 9063977,

natalyasereda@ukr.net

Надруковано в ПАТ «ВІПОЛ»

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Андрій Портнов

- П-60 Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – К.: Критика, 2013. – 344 с.
ISBN 978-966-8978-65-4

Нова книжка історика Андрія Портнова містить есеї, написані протягом 2002–2013 років й оприлюднені як на шпальтах «Критики» і ще низки вітчизняних часописів, так і в малодоступних тут американських, британських, німецьких, польських, російських, французьких, чеських та інших іноземних друкованих та інтернетових виданнях. Розподілені за п'ятьма розділами з вельми промовистими назвами – «Очікуючи на російського Гедройця», «Українсько-польські пригоди», «Історії Другої світової», «Поневолена Академія» та «Inter Librogum», – два з половиною десятки есеїв про різні драматичні аспекти польсько-українських, українсько-російських і російсько-польських стосунків і механізми творення окремої та спільної історичної пам'яті утворюють міцно зшитий наскрізним інтелектуальним сюжетом аналітичний текст про те, що в історії Центрально-Східної Європи будь-яка спроба визначити ідентичність того чи того «Ми» конче передбачає звернення до погляду того чи того «Іншого», а також про те, як можлива і чи можлива взагалі відповідальніша й відкритіша до Інших історія.